

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



МАУП

А. М. ЛЬОВОЧКІНА

**ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

Навчальний посібник

Київ 2004

ББК 88.4я73
Л90

Рецензенти: *С. І. Яковенко*, д-р психол. наук, проф.
Н. О. Шевченко, канд. психол. наук
К. В. Корсак, канд. фіз.-мат. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 3 від 22.11.02)*

Львовочкіна А. М.

Л90 Основи екологічної психології : Навч. посіб. — К. : МАУП,
2004. — 136 с. — Бібліогр. : с. 130–132.

ISBN 966-608-363-9

У посібнику систематизовано сучасні наукові дані з екологічної психології, здійснено спробу створити цілісний курс дисципліни “Екологічна психологія”. Розглядаються основні поняття екопсихології, методи дослідження та проблеми, які має вирішувати психолог. Аналізуються різноманітні форми і засоби екологічного виховання.

Для студентів вищих навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться проблемами екологічної психології.

ББК 88.4я73

ISBN 966-608-363-9

© А. М. Львовочкіна, 2004
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ВСТУП

Екологічна психологія як наука про психологічні аспекти взаємозв'язку та взаємодії людини з навколишнім середовищем — природним, штучним, соціальним — виникла наприкінці ХХ ст. Нині вона ще не стала остаточно сформованою наукою з чітко визначеним об'єктом та предметом досліджень, зі сталим категорійним апаратом, методологією й методами досліджень. Проте у зв'язку з пошуками виходу з екологічної кризи дослідження з екологічної психології дуже актуальні, а тому ця наука розвивається досить стрімко.

Крім того, постала нагальна потреба в підготовці фахівців, які б могли працювати не тільки в галузі науки, а й практично застосовувати знання з екологічної психології. Особливо зважаючи на несприятливі наслідки неконтрольованого промислового забруднення довкілля, що відбувалося протягом майже століття, й нарешті стали очевидними. Висихали річки, гинула риба в морях та озерах, закривались пляжі, смог та інші викиди псували повітря, заважали дихати. Явними стали катастрофічні екологічні наслідки відкритого видобування корисних копалин, хижацького вирубування лісів та іншої “господарської” діяльності виключно з метою легкої наживи. Довкілля поставило перед людством багато питань, на які потрібно обов'язково знайти відповіді. Одне з них: “Як середовище, що зазнало відчутних змін під впливом науково-технічної революції, впливає на психіку людини?” З іншого боку, постає не менш гостре питання: “Як людина має будувати свої відносини з довкіллям, аби не завдати йому непоправних збитків, які відтак зашкодять і людству?” На ці та інші подібні питання повинна відповісти нова наука — екологічна психологія.

Розділ 1

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОПСИХОЛОГІЇ

Предмет екологічної психології

Поняття про предмет і об'єкт екологічної психології. Розгляд предмета екологічної психології ми розпочнемо з метафори “трагедія общинних вигонів”, яку запропонував ще 1968 року еколог Гарретт Хардін. Хардін провів аналогію з вигонами, розташованими між англійськими поселеннями. Проте “общинними” можуть стати не тільки вигони, а й повітря, вода, риба, звірі, зрештою вся планета Земля може перетворитися на такий “общинний вигін”. Якщо користуватися зазначеними ресурсами помірно, вони зможуть відтворюватися з тією ж самою швидкістю, з якою й зникають. Трава на вигоні виросте, повітря й вода очистяться, риба й звірі народяться знову, а Земля продовжуватиме обертатись. Якщо ж виявити непомірність, то нам загрожуватиме “трагедія общинних вигонів” [16].

То в чому ж суть цієї трагедії? Уявімо собі, — зазначає Хардін, — 100 фермерських господарств навколо вигону, де можна прогодувати 100 корів. Якщо кожен фермер пасе лише одну корову, то общинний вигін використовується оптимальним способом. Але раптом якийсь дуже хазяйновитий фермер вирішує: “Якщо я пущу на вигін другу корову, то матиму подвійну вигоду, а надлишки випасу становитимуть лише 1 %”. Отже, цей фермер додає ще одну корову. Потім його приклад наслідують усі інші фермери. Яким буде наслідок? Результат відомий: втоптаний, без жодної травинки майданчик — трагедія общинних вигонів.

Відомий американський психолог Девід Майєрс наводить приклад “трагедії общинних вигонів” як ілюстрацію соціальних дилем з більше ніж двома учасниками. Так, прогнозований парниковий ефект виникає, як правило, через спалення лісів, через вуглекислий газ, що його викидають у повітря автомашини та вугільні електростанції. Причому шкода кожного автомобіля безкінечно мала, проте загальна шкода для довкілля дуже велика, навіть катастрофічна. Можна також навести безліч аналогічних прикладів, що демонструють необачну екологічну поведінку. Наприклад, забруднення довкілля (повітря, води, землі) є наслідком багатьох незначних викидів, кожен з яких приносить конкретним шкідникам набагато більшу вигоду, ніж вони отримали б, не завдаючи шкоди довкіллю. Ми повсякденно й повсякчасно виснажуємо природні ресурси, не зважаючи віддалені наслідки своїх дій. Отже, зазначає Д. Майєрс, “справа загальна для всіх (збереження природи) стає нічиєю справою” [16].

У соціально-психологічних дослідженнях моделюється й опрацьовується безліч подібних соціальних дилем у лабораторних умовах. Американський психолог Джуліана Едні запропонувала для студентів Аризонського державного університету гру “Гайки” (1979 р.). Гра дуже проста. Кілька чоловік сидять навколо блюда, на якому спочатку лежать 10 гайок. Експериментатор пояснює, що учасникам гри необхідно зібрати якомога більше гайок. Кожен може будь-коли забрати скільки завгодно гайок, а кожні 10 секунд кількість гайок, що лежать на блюді, подвоюватиметься. Чи залишали гравці гайки на блюді “на розведення”, аби тим самим забезпечити максимальний “урожай” для всіх? Ні. Якщо їм не давали часу на те, щоб домовитись і виробити консерваційну стратегію, 65 % обстежених груп жодного разу не дочекались навіть першого ж 10-секундного подвоєння. Як правило, гравці, хапаючи свою частку, збивали блюдо на підлогу. Дехто з дослідників може подумати, що такий індивідуалізм є суто американським. Однак подібний експеримент проводився і серед японських студентів. Відомо, що японці традиційно колективістська нація. Каорі Сато (1987 р.) давав своїм студентам можливість отримувати прибуток — справжні гроші — з дерев імітованого лісу. Коли студенти порівну несли витрати на вирощування лісу, то результат експе-

рименту був аналогічним американському. Понад половина дерев не доростали до найбільш вигідного розміру.

Гра, аналогічна “Гайкам”, проводилася і серед українських студентів, називалася вона “Горіхи”. Результати цієї гри-експерименту були такими ж невтішними, як і в американців та японців.

Отже, зазначає Д. Майєрс, ці ігри й трагедія общинних вигонів є іграми з ненульовою сумою. Тобто сума вигравшів та програшів з обох сторін не обов’язково дорівнює нулю. Обидві сторони можуть виграти, а можуть і програти. Але в кожній грі безпосередні інтереси індивідуума протиставлені груповому благополуччю. “Кожна з цих ігор — диявольська соціальна пастка, що демонструє, яким чином, навіть за умови “раціональної” поведінки індивідуумів, вони можуть спричинити собі шкоду. Жодні зловмисники не планували змог, що огорнув Лос-Анджелес, ані страшні руйнування у боснійському конфлікті, ані глобальне потепління в атмосфері внаслідок вуглецевої “ковдри” [16].

А тепер повернімося до екологічної психології як науки. У наведених вище прикладах ми бачимо, як тісно пов’язані екологічні проблеми з психологічними, а також те, наскільки значущим для екології є людський фактор.

Розглянемо інші ситуації, де тісно поєднується екологія та психологія людини.

Від народження до смерті людина перебуває в тому чи іншому екологічному просторі. Певним чином він впливає на неї, але й сама людина формує цей простір, будує його або, навпаки, руйнує. Від того, як людина сприйматиме цей простір, як побудує свої відносини з ним, залежатиме її психологічний стан. Адже відомо, що невдало побудований екологічний простір (наприклад, тісна або темна кімната із задушливим повітрям, невдало підібрані кольори житлового або робочого приміщень) негативно впливає на психічний стан людини. З іншого боку, сьогодні з’явилися нові психотерапевтичні методи: терапія мистецтвом, природотерапія, маринатерапія, ароматерапія, де широко використовуються екологічні чинники (як штучні, так і природні) для лікування психічних захворювань, депресивних станів та загального поліпшення настрою й працездатності людини.

І нарешті, Чорнобильська катастрофа показала, як людська діяльність може вплинути на екологію в планетарному масштабі. Адже аварію на ЧАЕС за її наслідками визнано катастрофою планетарного масштабу. Наслідки цієї катастрофи вивчають не тільки екологи та радіологи, а й медики, біологи, соціологи. Психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи вивчають психологи, що працюють у різних галузях психології: соціальної, медичної та екологічної, зокрема, радіоекологічної психології.

Підсумовуючи сказане, ми можемо визначити об'єкт екологічної психології як науки. Зазначимо, що об'єктом будь-якої науки є та частина об'єктивної реальності, на яку спрямовано пізнавальний інтерес цієї системи знань. Причому об'єкт науки (як частина об'єктивної реальності) існує незалежно від існування самої науки і є для неї обов'язковою, але недостатньою умовою. Наприклад, для екології таким об'єктом є взаємовідносини живого організму з навколишнім середовищем. Цей об'єкт існував і тоді, коли не було самої науки — екології. Отже, категорія “навколишнє середовище” — одна з базових. Зазначимо, що позиції дослідників розділилися. Одні вважають, що як об'єкт екологічна психологія охоплює лише відносини “людина — природа”, інші до поняття “навколишнього середовища” зараховують також техногенні та соціогенні характеристики умов життя. У нашому посібнику ми розглядаємо другий, ширший погляд на об'єкт екологічної психології. Водночас слід зазначити, що неможливо безкінечно розширювати поняття навколишнього середовища, оскільки в такому разі воно може перетворитися на Світовий універсум, який охоплює безкінечне розмаїття природних та соціальних компонентів, які неможливо не тільки дослідити й розглянути як систему, а й взагалі перерахувати.

Співробітники лабораторії екологічної психології Інституту психології АПН України вважають, що в екопсихологічному підході потрібно виокремлювати лише ті фактори середовища, які, по-перше, безпосередньо належать до сфери життєдіяльності людини, а по-друге, усвідомлюються людьми як значущі фактори, які потрібно враховувати під час організації життєдіяльності. Крім того, повинні ще бути фактори, взаємодія з якими має стійкий і довгостроковий характер. Людина й ці фактори утворюють систему, де всі елементи є взаємозалежними.

Через це основним **об'єктом** екопсихологічних досліджень мають бути **форми та способи організації довкілля людиною**.

Як зазначає Ю. Швалб, запропонований підхід дає змогу конкретизувати базове поняття “навколишнє середовище” за кількома напрямками і визначити типи систем, що виникають у процесі взаємодії людини та середовища.

Один із можливих варіантів типологізації — це виокремлення **рівнів систем**. Очевидним є той факт, що окремі індивіди взаємодіють з однією категорією факторів середовища, а держава — з іншою. У зв'язку з цим Ю. Швалб запропонував такий підхід. Він виходить з того, що в біології стійкі екосистеми прийнято називати “ценозами”. Й аби підкреслити природну складову систем і не конструювати нові терміни, він запропонував використовувати поняття “ценоз” з відповідною конкретизацією.

Так, стійкі системи “індивід — навколишнє середовище” дістали назву **антропоценозу**.

Стійкі системи “спільнота — навколишнє середовище” називаються **групоценозом**.

Стійкі системи “держава — навколишнє середовище” називаються **соціоценозом**.

Отже, **предметом дослідження екологічної психології можуть бути антропоцентричні системи різного рівня, що виникають у процесі безпосередньої взаємодії окремих індивідів, груп та спільнот з навколишнім середовищем**.

У межах цього предмета дослідження можна виокремити такі предмети дослідження, як екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічні установки, екологічна поведінка як окремих індивідів, так і соціальних груп (великих і малих), а також психологія життєвого середовища.

Завдання екологічної психології

Дослідження у сфері екологічної психології набувають нині особливої актуальності у зв'язку з пошуком ефективних шляхів виходу з екологічної кризи. Для цього необхідно насамперед:

- дослідити екологічну свідомість, враховуючи особливості сприймання людиною навколишнього середовища та ви-

окремивши значущі для суб'єкта чинники несприятливого розвитку цього середовища;

- з'ясувати мотиви екологічної поведінки. Це дає змогу розкривати причини дій осіб, які завдають шкоду довкіллю, а також тих людей, котрі, навпаки, намагаються будь-що зупинити дії порушників;
- проаналізувати психологічні наслідки дії різноманітних факторів середовища на людину;
- проаналізувати психологічні наслідки екологічної кризи;
- розробити психологічні засоби екологічного виховання.

Деякі дослідники (С. Дерябо, В. Скребець, В. Ясвін) вважають предметом екологічної психології лише екологічну свідомість. На нашу думку, це невиправдане звуження предмета дослідження цієї науки. Адже предметом психології як науки в цілому є не лише свідомість.

І оскільки екологічна свідомість у працях зазначених дослідників виступає як предмет, то й завдання екологічної психології вони зводять лише до вивчення екологічної свідомості. Ці завдання описані досить широко й ґрунтовно. Безумовно, їх неможливо ігнорувати, проте ми запропонували б розглянути як підрозділи пункту 1 у нашому переліку завдань екологічної психології.

Отже, в рамках дослідження екологічної свідомості, як вважають С. Дерябо і В. Ясвін, постають такі завдання [8]:

- **Аналіз розвитку екологічної свідомості в процесі соціо-генезу.** Це завдання полягає в аналізі екологічної свідомості у різні епохи. Тут необхідно визначити специфіку екологічних уявлень, відношень, стратегій і технологій взаємодії з довкіллям у різні історичні епохи.

- **Розробка типології екологічної свідомості.** Відповідно до цих завдань розробляється типологія як індивідуальної, так і суспільної свідомості, що склалась у процесі історичного розвитку. Також аналізується структура екологічних уявлень, розробляється їх системна модель. Розглядається якісна специфіка суб'єктивного ставлення до довкілля, розробляється система його параметрів і типологія, складається психологічна характеристика різних типів ставлення до навколишнього середовища. Досліджуються варіанти різноманітних стратегій і технологій взаємодії людини й довкілля, створюється їх типологія. Для

вирішення цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з культурології, соціології, соціальної психології та психології особистості.

- **Аналіз розвитку екологічної свідомості в процесі онтогенезу.** Згідно з цим завданням аналізуються основні тенденції розвитку в процесі онтогенезу, тобто індивідуального розвитку людини, індивідуальної екологічної свідомості. Досліджуються якісні характеристики й динаміка уявлень про довкілля та взаємодію людини з довкіллям, суб'єктивний образ світу. Аналізуються чинники, що визначають розвиток суб'єктивного ставлення до природи в процесі онтогенезу, розглядається його специфіка на кожному віковому етапі, складається його періодизація. Досліджуються вікові особливості мотивації вибору певних стратегій та відповідних їм технологій у контексті загального психічного й особистісного розвитку. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує методи психодіагностики, результати досліджень з вікової та педагогічної психології й педагогіки.

- **Аналіз механізмів формування та функціонування екологічної свідомості.** Відповідно до цього завдання розглядаються механізми формування екологічних уявлень, їх роль у регуляції діяльності, пов'язаної з окремими екологічними об'єктами або екологією загалом. Досліджуються шляхи та механізми формування суб'єктивного ставлення до довкілля, роль у цьому процесі характеру стимулів, що отримуються від об'єктів довкілля, наявних екологічних установок, дії різноманітних перцептивних феноменів (явищ ідентифікації, емпатії щодо природних об'єктів та ін.). Аналізується мотивація екологічної поведінки, чинники, що визначають вибір тієї чи іншої стратегії взаємодії з довкіллям, механізми засвоєння особистістю різноманітних технологій взаємодії з навколишнім середовищем. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує дані педагогіки, семіотики (науки про знакові системи), етології (науки про поведінку тварин у природних умовах), кібернетики (науки про загальні закономірності процесу управління та передачі інформації), а також психології сприймання, психосемантики, етнопсихології, порівняльної психології тощо.

- **Аналіз індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості.** Відповідно до цього завдання вивчаються особ-

ливості екологічної свідомості в різних соціальних і професійних групах. Встановлюються взаємозв'язки між соціальною, професійною належністю та специфікою системи екологічних уявлень, властивих кожній групі та окремим її членам. Визначаються особливості суб'єктивного ставлення до навколишнього середовища. Досліджуються переваги у виборі стратегій і технологій взаємодії з довкіллям у різних групах. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує методи психодіагностики, соціології, диференціальної та соціальної психології.

- **Розробка принципів та методів діагностики екологічної психології.** Для експериментального дослідження названих проблем у рамках екологічної психології — екологічної психодіагностики — створюється спеціальний діагностичний арсенал, що дає змогу визначити рівень сформованості і якісну своєрідність системи екологічних уявлень, суб'єктивного ставлення до навколишнього середовища й стратегій і технологій взаємодії з ним. Для вирішення цього завдання екологічна психологія спирається на дані статистики і використовує методи психодіагностики.

- **Дослідження психологічних особливостей взаємодії людини з довкіллям.** Вплив довкілля на розвиток особистості й розробка на цій основі методів психокорекційної та психотерапевтичної роботи. Для вирішення цього завдання екологічна психологія використовує результати досліджень з фізіології, педогогіки, соціології, а також спирається на положення вікової та соціальної психології, психології особистості, медичної психології, психотерапії, загальної психокорекції.

Методологічні проблеми екологічної психології

В екологічній психології застосовуються загальнометодологічні принципи — принцип детермінізму, єдності свідомості та діяльності, історизму, системності. Але у сфері екопсихології ці принципи мають свою специфіку, зумовлену предметом дослідження екологічної психології.

Так, принцип детермінізму, застосований до проблем екологічної психології, полягає в тому, що екологічна свідомість, з одного боку, значною мірою зумовлюється екологічним буттям, а

з іншого — екологічна свідомість спрямовує діяльність людини на формування екологічного буття. Наприклад, людина, яка виросла серед зелених садів та охайних будинків, чистих вулиць, досить ймовірно будуватиме своє середовище за цим взірцем. З іншого боку, наприклад, важковиховувані підлітки, у яких спостерігається ціла низка психологічних проблем, які характеризуються певним душевним надломом, схильні до руйнуванням доквілля.

Принцип єдності свідомості й діяльності полягає в тому, що свідомість людини формується і проявляється у діяльності. Отже, екологічна свідомість формується й знаходить свій вияв у людській діяльності, спрямованій на доквілля. Ця діяльність може бути як конструктивною, так і деструктивною, а отже, відповідно до цього формується й екологічна свідомість.

Застосування принципу історизму в екологічній психології полягає в розгляді екологічних проблем через призму історії розвитку людства. Аналізуючи певні історичні епохи та картини світу, що домінувала у тодішній свідомості людей, бачимо різні підходи до екології та різні типи взаємодії з доквіллям. Так, на початковому етапі історичного розвитку люди не відокремлювали себе від природи, вони усвідомлювали себе частиною єдиної природи, адже первісна людина максимально залежала від навколишнього середовища. Така залежність не дозволяла ні стати над природою, ні ігнорувати її. Для античної свідомості природа — це не тільки матеріальна, а й духовна цінність, хоча вже тоді розпочалося відчуження людини від природи, яке нині досягло свого апогею.

І нарешті, принцип системності в екологічній психології полягає в тому, що доквілля та суб'єкт розглядаються як єдина система, в якій дослідники намагаються максимально врахувати усі фактори, що діють як на суб'єкта, так і на середовище.

Методологічні особливості екологічного підходу за психологією Дж. Гібсона. Значний внесок у розробку методологічних проблем екологічної психології зробив Дж. Гібсон. Його теорія помітно вплинула на розвиток екологічної психології в цілому, тому розглянемо її докладніше.

Екологічний підхід у психології, заснований Дж. Гібсоном, почав формуватися наприкінці 60-х років ХХ ст. у США. Зазначимо, що екологічний підхід Дж. Гібсона не має самостійного

предмета дослідження, бо це лише методологічний підхід, який було розроблено спершу для вивчення зорового сприймання. Потім цей підхід став загальнопсихологічним. Але найбільше його використовують саме в екологічній психології.

Провідним моментом цього підходу є уявлення про те, що людина живе в екологічному, а не у фізичному світі. “Фізичний світ” — світ, представлений дослідженнями фізики, хімії та інших наук. “Екологічний світ” — світ, який можна бачити, чути, до нього можна доторкнутися, відчутти його запах.

Відмінність між ними легко зрозуміти на такому прикладі. У класичних експериментах з вивчення зорового сприймання використовується пристрій, що фіксує положення голови піддослідного для усунення побічних чинників, які виникають при рухах. Дж. Гібсон вважає, що такий експеримент має обмежене значення, оскільки в реальному житті людина під час сприймання певного об’єкта може розглянути його усіх боків, під різним кутом зору, за різного освітлення. Це сприймання він називає природним і наголошує, що воно значно відрізняється від того, що вивчається в лабораторії.

Для аналізу взаємодії людини з “екологічним світом” Гібсон розробив спеціальну методологію. У рамках екологічного підходу дослідник абстрагується від тих властивостей та якостей об’єктів, які не мають значення для життєдіяльності певного організму. Він розглядає лише чинники, які створюють реальне “екологічне” (а не “фізичне”) середовище існування і вивчає функціонування психіки в природних, “екологічних” умовах.

Принциповим в екологічному підході Дж. Гібсона є уявлення про те, що “суб’єкт” і “довколишній світ” взаємодоповнюють один одного й не існують окремішньо.

В “екологічному світі” не існує таких величин, як мікрон чи парсек. Відстань у ньому вимірюється одиницями від міліметрів до кілометрів, бо це ті розміри (від маленьких комах до найвищих гір та найвіддаленіших дерев, які ми бачимо на горизонті), з котрими реально має справу суб’єкт. Не існує в “екологічному світі” й мікросекунд і тисячоліть. Його часовий діапазон — від секунд до років — це час перебігу реальних подій, що можуть сприйматися суб’єктом. Одиниця часу в “екологічному світі” — “подія”, оскільки хвилини чи години не сприймаються суб’єктом, а мисляться ним.

“Екологічний світ” має свою ієрархічну будову, що визначається через поняття “вбудованість”: дрібні елементи навколишнього світу вбудовані в більші, які своєю чергою вбудовані у ще більші, а ті — у ще більші, й так до безкінечності. Наприклад, листок вбудований у дерево, дерево вбудоване у ліс і так далі. Аналогічним чином короткочасні події вбудовані у тривалі.

Екологічний підхід, вважає Дж. Гібсон, розробляє психологію “людини в екологічному світі”, яка б доповнювала наявну психологію “людини у фізичному світі”.

Методологічні принципи, запропоновані лабораторією екологічної психології Інституту психології АПН України. Розроблена під керівництвом завідувача лабораторії Ю. Швалба категорійна модель екологічної психології дає змогу сформулювати основний принцип екопсихологічного підходу: **екопсихологічний підхід передбачає розробку й опрацювання моделей включення індивіда, груп і суспільства в різні системи, що охоплюють різноманітні середовища життя людини.** Це дає змогу, по-перше, виокремлювати такі системи, в які індивід чи група включаються за принципом безпосередності-опосередкованості. По-друге, зазначений підхід передбачає розгляд не тільки впливу різних екосистем на життя індивіда, а й вплив індивіда на існування та становлення різних систем.

Такий підхід, вважає Ю. Швалб, дає змогу структурувати об’єкти екопсихологічних досліджень і формує методологічні основи розгляду цих об’єктів. Отже, екологічна психологія може базуватися на принципах системного підходу, однак ці принципи охоплюють лише зовнішні рамки екопсихологічних досліджень. У зв’язку з цим вони мають доповнюватися **принципом екологічності.** Принцип екологічності, як вважають співробітники лабораторії екологічної психології, відображає змістовий характер взаємодії у системі “індивід — середовище”. Суто екологічною буде така взаємодія, що створює так звані двосторонні домовленості для розвитку всіх значущих (системоутворюючих) компонентів системи. Наприклад, якщо характеристики середовища призводять до поліпшення умов життя людини, то це, безумовно, екологічно позитивний зв’язок. Але цей зв’язок стає справді екологічним, якщо й сама людина своїми діями поліпшує умови функціонування та роз-

витку компонентів середовища. Отже, виходячи із зазначеного, **найвищим рівнем екологічності відзначатиметься така діяльність людини, яка завдяки розвиткові елементів довкілля створює середовище власного розвитку.** У цьому разі матимемо стабільну екосистему, здатну до саморозвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Доведіть, що проблеми екологічної психології є нагальними для сучасної цивілізації.
2. Що вивчає екологічна психологія?
3. Завдання екологічної психології.
4. У чому полягає “трагедія обцинних вигонів”?
5. Що означає поняття “екологічний світ” за Дж. Гібсоном?
6. Розкрийте суть екопсихологічного підходу.
7. Сутність принципу екологічності.
8. У чому виражається найвищий рівень екологічності?

1.2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Екологія та екопсихологія

Вперше поняття “екологія” було вжито німецьким вченим Ернстом Геккелем у 1870 році, а через сто років воно стало надзвичайно популярним як у науці, так і в масовій свідомості.

Екологія — це наука про найбільш загальні закони й закономірності взаємодії живих організмів та їх стійких сукупностей з навколишнім природним середовищем.

Отже, предметом екології є взаємовідносини живих організмів, вплив на них навколишнього середовища, зокрема людського, та його можливі наслідки. І оскільки людина — з одного боку, частина природи, а з іншого — найактивніша її частина, здатна впливати на природу як позитивно, так і негативно, виникло поняття “екологія людини”, а з часом почала формуватися нова наука — екологічна психологія.

Екологічна психологія (від грецьк. *oikos* — оточення, середовище) — це наука про психологічні аспекти взаємовідносин людини та навколишнього середовища (природного, штучного, соціального, культурного), яке органічно включене у життєдіяльність людини і служить важливим фактором регуляції її поведінки та соціальної взаємодії.

Екологічна психологія перебуває на стику психології та соціальної екології як особливої дисципліни, що вивчає широке коло соціально-гуманітарних проблем взаємовідносин людини та навколишнього середовища. Екологічна психологія виникла на базі окремих досліджень психології людини, що зазнає певної дії факторів середовища — архітектурного, виробничого (ергономіка), рекреаційного, природного та ін.

Таким чином, екологічна психологія ввібрала цінний психологічний матеріал, але ще не набула цілісної теоретичної структури.

Виникнення та розвиток екологічної психології за кордоном. Зосередимо нашу увагу на такому парадоксі. Екологія в її буквальному розумінні як навколишнє середовище існувала завжди, але як поняття масової свідомості з'явилась тільки тоді, коли людська діяльність зайшла так далеко, що почала руйнувати це середовище, завдавати шкоди екології. Отже, в масовій свідомості поняття “екологія” ототожнюється з негативними екологічними чинниками, екологічними катастрофами та екологічною кризою взагалі. Коли Ернст Геккель запроваджував вперше наукове поняття “екологія”, то насамперед мав на увазі так звані **біоценози**, що їх утворюють рослини й тварини, живучи на спільній території суші або водоймища, та **екосистеми** — групи взаємопов'язаних організмів та умови навколишнього їх середовища: ґрунт, повітря, клімат тощо. Геккель дав таке визначення екології: “Під екологією ми розуміємо науку про економію, домашній побут тваринних організмів. Вона досліджує загальні взаємовідношення тварин як з неорганічним, так і з органічним середовищем, їх дружні й ворожі відносини з іншими тваринами й рослинами, з якими вони вступають у прямі та непрямі контакти, або, одним словом, усі ті складні взаємовідносини, які Дарвін умовно означив як боротьбу за існування” (цит. за О. Салтовським).

Вперше про проблеми екології заговорили у Сполучених Штатах Америки в середині ХХ ст., коли внаслідок бурхливої бізнесової діяльності почала гинути природа: Великі Озера, що були окрасою півночі США та півдня Канади, перетворювались на “Мертві Озера”, повітря у містах стало отруйним, продукти харчування — токсичними. Приблизно тоді ж заговорили про екологічні проблеми і в Західній Європі. Отже, 70-ті роки ХХ ст. прийнято вважати рубежем у розвитку західної екологічної свідомості, коли виникає усвідомлення того, що природні ресурси обмежені, а не безкінечні, що докільля не встигає відновлюватися після надто бурхливої експлуататорської діяльності людини. У 70-ті роки почало спостерігатися зниження темпів економічного розвитку. Справа в тому, що США та країни Західної Європи наклали ембарго на ввезення арабської нафти, а це призвело до “нафтової кризи”. Зростання цін на енергоносії під час “нафтової кризи” для сучасної індустріальної цивілізації стало сигналом наближення катастрофи. Ідея межі економічного зростання з’явилась у США ще в 20-ті роки ХХ ст. у зв’язку з “великою депресією”, а наприкінці століття вона набула вигляду проблеми “екологічного дефіциту”.

Щодо розвитку психології, то вже у 60-ті роки ХХ ст. вчені дедалі частіше доходили висновку, що лабораторна психологія, яка тоді переважала, не може дати повного уявлення про поведінку людини в реальному світі, оскільки у лабораторних умовах неможливо врахувати всіх факторів, що діють на психіку. Отже, на початку 80-х років різноманітні дослідження психологічних аспектів взаємодії людини з середовищем було об’єднано в рамках одного напрямку, який дістав назву “психологія середовища” (Environmental Psychology). У 1982 році в Единбурзі було прийнято першу міжнародну програму досліджень у цій сфері. Основними сучасними напрямками досліджень, пов’язаних із психологією середовища, є:

- вивчення процесу пізнання середовища;
- дослідження поведінки у середовищі;
- аналіз сприйняття якості середовища;
- вивчення реакцій людини на дію факторів середовища, зокрема виділення факторів середовища, які викликають стрес.

Воднораз в екологічній проблематиці почала окреслюватися проблема людини та її роль в екології. Поступово формується предмет екологічної психології. Серед західних психологів, які зробили суттєвий внесок у розробку проблем екопсихології, були Р. Баркер, Дж. Гібсон, Дж. Гілфорд, Дж. Голд, М. Черноушек, Г. Фон Врігг, Г. Хефлінг, Г. Уоркер, Д. Кричер, Е. Голдсміт, В. Дам'є.

Досить відомі також вчені-екопсихологи прибалтійської школи — Ю. Круусвал, М. Пупиньш, М. Хейдеметс, В. Хесле та російської — В. Ясвін, С. Дерябо, А. Калмиков, А. Калмикова, В. Панов, Л. Китаєв-Смик.

Історія розвитку екологічної психології в Україні. Специфіка вітчизняної екопсихології

У вітчизняній науці екологічна психологія розвивалася своїм шляхом і має певну специфіку. В СРСР, до якого протягом більш як семи десятиліть належала й Україна, широко практикувалося хижацьке ставлення до довкілля. Забруднювалися річки, гинули озера, зникали природні ландшафти, змінювався клімат, але говорити про це було категорично заборонено. І лише Чорнобильська катастрофа, наслідки якої неможливо було приховати (це була катастрофа планетарного масштабу), виявила злочинне ставлення до екології в колишньому СРСР.

Відразу ж після Чорнобильської трагедії розпочалося вивчення її психологічних наслідків та розробка методів надання психологічної допомоги потерпілим співробітниками Центру “Діти Чорнобиля” при Інституті психології АПН України. Значний внесок у розробку проблеми подолання психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи внесли такі українські вчені, як О. Киричук, С. Яковенко, В. Моляко, А. Нягу, А. Львовичкіна, В. Лисенко, О. Гарнець, В. Рибалка, В. Татенко, а також їхні колеги з Білорусі Л. Пергаменщик, Г. Фролов, В. Володько, Я. Коломінський. Пізніше, узагальнивши дослідження своїх колег та власний досвід, С. Яковенко започаткував систему нової галузі знань — радіоекологічної психології, яка детально розглядається у його книжці “Психологія людини за умов радіоекологічного лиха”.

Проте чорнобильська проблематика — не єдиний екопсихологічний напрямок, що розробляється в Україні. Тут досліджуються також проблеми психологічної допомоги людям, що постраждали від різноманітних екологічних криз та катастроф (О. Гарнець, Ю. Швалб), вплив предметно-просторового фактору на психологію людини й особливості взаємодії людини з мікросередовищем, мезосередовищем та макросередовищем (О. Рудоміно-Дусятська), розробляються загальнотеоретичні та методологічні основи екопсихології (В. Скребець), особливості формування екологічної свідомості (І. Кряж, Г. Платонов), а також зв'язок екологічної психології та екологічної культури (В. Крисаченко, О. Салтовський)

Останнім часом з'явилися лабораторії та центри дослідження проблем екологічної психології, а науковий курс “Основи екологічної психології” викладається у багатьох вищих навчальних закладах країни.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Специфіка розробки проблем екологічної психології в Україні.
2. Хто і коли вперше вжив поняття “екологія”?
3. За яких умов проблеми екології стають проблемами екологічної психології?
4. Дайте визначення поняття “екологічна психологія”.

1.3. СИСТЕМА МЕТОДІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА КОНКРЕТНІ МЕТОДИКИ ЕКОПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні методи дослідження в екопсихології: метод спостереження, експериментальний метод

Метод спостереження в екологічній психології — найбільш дієвий і найкраще відповідає суті цієї науки. Метод спостереження в цьому разі полягає у спеціальному, цілеспрямованому й систематичному сприйнятті екопсихологічних явищ у певних умовах, у визначенні сутності цих явищ та їх специфіки. В екологічній психології метод спостереження застосовується, як правило, для збирання первинної екопсихологічної інформації шляхом прямої безпосередньої реєстрації подій, думок, фактів, а також умов, за яких відбуваються певні події. Наприклад, психолог спостерігає, як поведуться у природному середовищі (в лісі, на луках, біля річки) певні категорії досліджуваних — підлітки, дорослі, жінки, чоловіки, працівники чи відпочиваючі.

Наукове спостереження завжди має свою мету (воно цілеспрямоване). Наприклад, екопсихолог поставив мету визначити рівень екологічної доцільності тих чи інших вчинків підлітків, які відпочивають у таборі, що розташований у лісі. Метод спостереження в психології має певну структуру, тому перед його застосуванням потрібно розробити план або програму спостереження.

Спостереження може бути включеним — коли психолог є членом досліджуваної групи, або невключеним — коли він займає позицію стороннього спостерігача. За часом спостереження може бути короткочасним (від кількох годин до кількох діб) і довготривалим (від кількох місяців до кількох років).

Перевага методу спостереження в екологічній психології полягає в тому, що дослідження проводиться в “екологічному світі” на відміну від “фізичного світу” лабораторного дослідження (за Дж. Гібсоном). До недоліків методу можна зарахувати

його певну суб'єктивність, оскільки спостереження так чи інакше відображатиме власний досвід і установки дослідника.

Забезпечити об'єктивність результатів методу допомагає повторення спостереження та доповнення його іншими методами збирання екопсихологічної інформації.

Діагностичні та формуючі методи. Залежно від мети, яку ставить перед собою психолог, методи екопсихології поділяються на діагностичні та формуючі. До діагностичних методів належать спостереження, інтерв'ю, анкети, тести. За допомогою цих методів відбувається діагностування певних екопсихологічних реалій: екологічної свідомості, екологічного мислення, ставлення до довкілля, мотивів екологічної поведінки.

Формуючі методи в екологічній психології — це психологічні тренінги, психологічні ігри, стимулювання психологом діяльності, спрямованої на відтворення або поліпшення довкілля. Основне завдання формуючих методів — формування екологічності поведінки людини, оптимізації ставлення до довкілля, формування екологічної свідомості.

Природний та лабораторний експерименти в екологічній психології. Експеримент у психології взагалі, а в екологічній зокрема — один з основних (поряд із спостереженням) методів дослідження. На відміну від спостереження для експериментального методу характерне активне втручання дослідника в ситуацію, маніпулювання ним однією або кількома змінними (факторами) та реєстрація супроводжуваних змін у поведінці об'єкта, що вивчається. Експеримент в екологічній психології допомагає перевіряти гіпотези про причинно-наслідкові зв'язки між поведінкою людини та факторами середовища. Найбільш дієвий в екологічній психології *природний експеримент*, тобто такий експеримент, що проводиться в природних умовах, без зміни усталеного життя. Наприклад, для вивчення того, як впливає шум на поведінку людини, вчені-екопсихологи університету Нью-Хемпшира застосували такий природний експеримент. На групу людей (які просто стояли на зупинці і не знали, що проводиться експеримент) діяв надзвичайно сильний шум, що йшов від спеціально створеного пристрою для стрижки газонів. Біля цієї групи проходив чоловік (один з експериментаторів), і в нього “випадково” випадали з рук і розсипалися папірці. Змінним фактором у цьому експерименті була робота

газонокосарки. Коли вона не працювала, незнайомому чоловікові намагалися допомогти зібрати папірці, що розсипались, 80 % відсотків людей, що спостерігали за цим випадком. А під час її роботи — лише 15 %.

Вивчати вплив шуму на людину можна і за допомогою *лабораторного експерименту*, як, скажімо, на кафедрі психології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Тут студенти-піддослідні проводили певний час у так званій шумовій камері, обладнаній динаміками, з яких линув шум. У цьому експерименті перевірявся вплив шуму на інтелектуальні та моторні функції людини. Можна навести приклади й інших аналогічних експериментальних лабораторних досліджень в екологічній психології.

Особливості застосування конкретних психологічних методик дослідження в екологічній психології

Сутність проєктивних методів дослідження в екopsихології. Слід зазначити, що такі методи екopsихологічного дослідження, як анкетування та інтерв'ю, не завжди будуть ефективними, оскільки піддослідні даватимуть соціально сприятливі відповіді, що стосуються їх ставлення до довкілля. Тому більш продуктивним у цьому разі буде проєктивний підхід. Проєктивний підхід в екopsихологічному дослідженні полягає в тому, що виявлення особливостей ставлення до довкілля здійснюється не прямо, а на основі аналізу особливостей взаємодії із зовнішньо нейтральним та начебто невизначеним матеріалом, що стає об'єктом проєкції. Аналіз проєкцій дає змогу встановити систему особистісних смислів та екологічних відношень досліджуваних.

До проєктивних методик, що застосовуються в екологічній психології, належать: модифікований тест М. Люшера, методика “Незакінчені речення”, модифікований тест фрустрації Розенцвейга, “тест Світу”.

Екологічний варіант методики М. Люшера був запропонований В. Скребцем. Нагадаємо, класичний варіант виконання цього проєктивного тесту, запропонований Максом Люшером, полягає в тому, що піддослідний послідовно вибирає одну за од-

ною 8 кольорових карток (червона, жовта, зелена, синя, фіолетова, сіра, коричнева, чорна) починаючи з тієї, що найбільше подобається, до останньої, яка подобається найменше. У модифікованому екологічному варіанті поряд з вибором карток за уподобанням (класичний варіант) пропонується викласти мозаїку кольоровими секторами (виготовленими у тій же кольоровій гамі), передаючи в кольорі символіку двох понять — “земля” та “повітря”.

Методика “Незакінчені речення” в її екологічному варіанті має незакінчені речення екологічного спрямування. Наприклад, пропонується завершити такі речення: “Охорона довкілля ...”, “Економія електроенергії ...”, “Насадження дерев ...” та ін. Обробка результатів відбувається методом контент-аналізу.

Контент-аналіз (від англ. *contents* — зміст) — метод виявлення та оцінки специфічних характеристик текстів та інших носіїв інформації, в якому відповідно до мети дослідження виокремлюються певні смислові одиниці змісту та форми інформації. Затим проводиться систематичне вимірювання частоти й обсягу вживання цих одиниць у матеріалі, що піддається обробці за допомогою контент-аналізу.

Модифікований тест фрустрації Розенцвейга. Стимульний матеріал традиційного варіанта тесту Розенцвейга складається з 24 малюнків, де зображені люди, що перебувають у фрустраційній¹ ситуації тимчасового характеру. Персонаж, зображений ліворуч, говорить слова, якими змальовується власна фрустрація або іншого індивіда. Над персонажем, розташованим праворуч, є порожній квадрат, у який підослідний має вписати відповідь, яка перша спала на думку. Модифікований варіант тесту фрустрації Розенцвейга містить фрустраційні ситуації, що мають екологічне спрямування.

Тест Світу. Стимульний матеріал тесту Світу складається із 232 моделей предметів, розділених у різних пропорціях на 15 категорій (будинки, дерева, дикі та свійські тварини, транспорт, люди в уніформі та звичайному одягу тощо). Моделі незначного розміру виготовлені з дерева, пластмаси чи металу і розфарбовані у яскраві кольори. Замість фігурок іноді використовують їх малюнкові зображення. Досліджуваний має створити з

¹ Фрустрація (від лат. *frustratio*) — обман, марне очікування, розпач.

наявних предметів так званий малий світ. Виокремлюються основні підходи до “конструювання світу” — практичний, логічний, соціальний, вітальний та естетичний. В екологічній модифікації пропонується виокремити ще один підхід — екологічний.

Креативні методи в екопсихології. В екологічній психології є широкі можливості застосування креативних методів, тобто таких методів дослідження, які потребують творчої діяльності піддослідного. Наприклад, на факультеті психології МАУП застосовувались малюнкові методи — “Намалюй свій життєвий простір” та “Намалюй життєвий простір, яким би ти хотів його бачити”. За їх допомогою аналізуються особливості екологічної свідомості.

До креативних методів в екологічній психології належать також методи, що спонукають створювати різноманітні екологічні проекти й знаходити екологічно грамотні рішення у кризових і катастрофічних ситуаціях, які трапляються в довкіллі і які змодельовані у тестових завданнях. Результати, отримані завдяки цим методам, обробляються за допомогою контент-аналізу.

Шкальні техніки. До шкальних технік, які можуть застосовуватись в екологічній психології, належать метод “Семантичного диференціалу” Ч. Осгуда та метод “Полярних профілів”.

Метод “Семантичного диференціалу”. Цей метод було адаптовано й застосовано для використання в екологічній психології В. Скребцем. Поряд з 12 дихотомічними прикметниками загального плану (за Осгудом) було використано також 12 дихотомічних установок екологічної орієнтації: добре — погано, чисто — брудно, грубо — ніжно, полегшено — важко, піднесено — сумно, напружено — в’яло, палко — мляво, лагідно — суворо, безвинно — шкідливо, безтурботно — стурбовано, з надією — безнадійно, оптимістично — безвихідно. (Докладніше про застосування зазначеної методики можна прочитати у книжці В. А. Скребця “Экологическая психология”. — К.: МАУП, 1998.)

Метод “Полярних профілів”. Як приклад конкретного застосування шкальних методик в екологічній психології наведемо дослідження, що проводилось у лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України.

Досліджувалась репрезентація взаємовідношень “людина — довкілля” у свідомості старшокласників за методом “Полярних профілів”. У руслі означених вище досліджень було вибрано проблему репрезентації у свідомості старшокласників взаємовідношень “людина — природа” і проведено пілотажне дослідження для перевірки методик вивчення природозберігаючої поведінки: “Альтернативної шкали поведінки за збереження довкілля” та опитувальника “Ставлення до навколишнього середовища”.

З метою перевірки та валідизації методики на вивчення у старшокласників ставлення до збереження довкілля спочатку було проведено пілотажне дослідження в 10-В класі загальноосвітньої середньої школи № 265 м. Києва.

Учням запропонували “Альтернативну шкалу поведінки за збереження довкілля”.

Ця шкала складається з 13 пар основних альтернативних висловлювань і двох пар — допоміжних, які використовуються для з’ясування того, наскільки учні зрозуміли завдання, і при підрахунку загальної кількості балів не враховуються.

Учням пропонувалось виявити своє ставлення до певних тверджень таким чином: якщо виявляється повна й абсолютна згода з висловлюванням, то воно отримує максимальний бал — “5”, а протилежне йому в парі тоді отримує “0”, оскільки потрібно, щоб у сумі оцінки пари дорівнювали п’яти.

Якщо учень тільки частково згоден із висловлюванням, то він може поставити “4”, “3”, “2” або “1” і тоді протилежні пари отримають відповідно бали: “1”, “2”, “3” або “4”, що в сумі з протилежною парою становитиме п’ять. Наприклад, треба оцінити таку пару висловлювань: “Я обурююсь, коли бачу, як ламають гілки дерев або кущів і сам (сама) цього ніколи не роблю” та протилежне йому: “Якщо мені потрібно, я можу зламати гілку на кущі або дереві й поставити її як прикрасу в кімнаті”. Якщо перше висловлювання викликало часткову згоду в опитуваного і він поставив біля нього “4”, то альтернативне висловлювання автоматично отримує бал “1”, що у сумі становитиме “5”.

Нижче наводиться текст “Альтернативної шкали”, яка була запропонована учням.

Зазначимо, що висловлювання у парах 10 та 11 використовувались для тренування і в загальний бал не враховувалися.

Для перевірки ефективності “Альтернативної шкали” було запроваджено опитувальник “Ставлення до навколишнього середовища”. Він складається з тринадцяти висловлювань, з якими треба погодитись (тобто поставити навпроти номера висловлювання “+”) або не погодитись (поставити відповідно “-”).

Наводимо текст опитувальника.

ОПИТУВАЛЬНИК

Ставлення до навколишнього середовища

1. Я обурююся, коли бачу, як ламають гілки дерев та кущів і сама (сама) цього ніколи не роблю.	1. Якщо мені потрібно, я можу зламати гілку на кущі або дереві й поставити її як прикрасу в кімнаті.
2. Я намагаюся прибирати сміття, залишене кимось, наприклад, на лісовій галявині чи біля будинку.	2. Мене не дуже непокоїть сміття, залишене кимось на вулиці чи в під'їзді.
3. Вважаю, що кожен має посадити хоча б одне дерево біля свого будинку.	3. Саджати дерева та кущі біля будинку необов'язково, адже їх ламають і знищують.
4. Якби біля мого дому будували аеродром, я протестував би (протестувала).	4. Мені байдуже, які підприємства будуватимуться біля мого дому, аби було де працювати.
5. Збирати гербарій з рідкісних рослин немає ніякої потреби, адже їх можна намалювати.	5. Вважаю, що збирання гербарію з рідкісних рослин — це цікава, пізнавальна справа.
6. Не викидаю речі, перш ніж добре подумати, як їх ще можна використати.	6. Намагаюся якомога швидше позбутися речей, які мені набридли.
7. Не слід рвати польові та лісові квіти, навіть якщо їх багато навкруги.	7. Можна рвати польові або лісові квіти, якщо треба прикрасити приміщення, сплести вінок.
8. Кидати в річку або озеро бруд і сміття неприпустимо.	8. Нічого страшного не трапиться, якщо хтось кине сміття у річку — все осяде на дно.
9. Для прикрашання домівки люблю вирощувати квіти на підвіконні або на балконі.	9. Не маю такої звички — саджати квіти на балконі і в горщиках на підвіконні.
10. Мене цікавить діяльність організації “Зелений світ”, хотілось би ознайомитися з нею ближче.	10. Нічого не знаю про природоохоронні організації, ніколи не цікавився (не цікавилась) і не брав (не брала) участі в їх діяльності.

11. Мені неприємно бачити, якщо на вулиці або в під'їздах будинків розкидано сміття.	11. Мені байдуже, є сміття на вулиці, у під'їзді чи ні, аби у моїй квартирі було чисто.
12. Взимку годую птахів та інших тварин, які зустрічаються біля мого будинку.	12. Годувати взимку птахів чи звірів — марна справа. Вони здатні вижити й без мене.
13. Я цікавлюся життям рослин і тварин: читаю книжки, слухаю й дивлюсь спеціальні передачі.	13. Існує чимало цікавого, про що можна прочитати, послухати або подивитись по телебаченню, що на інформацію про екологію не вистачає часу.
14. Потрібно запровадити штрафи: санкції проти власників собак, які не дотримуються правил їх вихулювання та утримання.	14. Собаки не дуже забруднюють довкілля, і запроваджувати штрафи проти їх власників не варто.
15. Мене цікавить діяльність міжнародної організації “Зелений світ”, хотілось би дізнатись про неї більше.	15. Такі організації, як “Зелений світ”, “Партія зелених” — це скоріше політичні організації, а я політикою не цікавлюсь.

Висловлювання цього опитувальника співвідносяться з висловлюваннями “Альтернативної шкали” й розкривають певне ставлення учнів до довкілля, яке подано нижче.

№ з/п	Висловлювання	Відповідь	
		3	4
1	2	3	4
1	Мені подобається обряд, коли на Зелені Свята в Україні приносять додому гілки дерев та кущів, а також прикрашають ними храми.	так	ні
2	Гадаю, вулиці бувають чисті не тільки тому, що їх прибирають двірники, а й тому, що мешканці теж дбають про це.	так	ні
3	Добре, що в Києві, на відміну від багатьох закордонних міст, немає жодної вулиці, на якій би не росли дерева.	так	ні
4	Від підприємств, які забруднюють довкілля, буває більше збитків, ніж користі.	так	ні
5	Про рослинний світ цієї місцевості чи країни можна дізнатись у природничому музеї.	так	ні
6	Старі речі, що віджили свій вік, самоцінні, оскільки нагадують нам про людей, яких уже з нами немає.	так	ні
7	Цікавий звичай — відзначати свята, присвячені тим або іншим лісовим чи польовим квітам (волошкам, конваліям, проліскам).	так	ні

1	2	3	4
8	Мити машину на березі річки або озера цілком нормально.	так	ні
9	Завжди помічаю, коли балкони чи вікна прикрашені квітами.	так	ні
10	Громадські та недержавні організації охорони природи мають ретельніше виконувати свою справу.	так	ні
11	Птахи й тварини, що живуть у місті, роблять наше життя цікавішим.	так	ні
12	Цікаве заняття — ходити на виставки рідкісних рослин та екзотичних тварин, що організуються в місті.	так	ні
13	Я згоден (згодна) з правилами, які захищають права тварин: собак, кішок та ін.	так	ні

Аналіз взаємовідношень “людина — природа” у свідомості старшокласників проводиться за допомогою дослідження таких ставлень:

1. Ставлення до знищення гілок на деревах і кущах.
2. Ставлення до розкидання сміття на вулиці й у приміщеннях загального користування.
3. Ставлення до насадження дерев і кущів.
4. Ставлення до будівництва підприємств, які завдають шкоди навколишньому середовищу.
5. Ставлення до збирання гербарію з рідкісних рослин.
6. Ставлення до власних речей і засобів “подовження” їхнього життя.
7. Ставлення до знищення лісових і польових квітів.
8. Ставлення до забруднення водоймищ.
9. Ставлення до вирощування квітів.
10. Зацікавленість діяльністю організації “Зелений світ”.
11. Ставлення до годівлі птахів і тварин.
12. Зацікавленість життям рослин і тварин.
13. Ставлення до забруднення довкілля собаками, що живуть у квартирах.

Пілотажне дослідження показало, що зазначені методиками “Альтернативна шкала поведінки за збереження довкілля” та опитувальник “Ставлення до навколишнього середовища” функціонують нормально. У школярів, які працювали з цими методиками, не виникало питань чи ускладнень. Вони оцінили всі запропоновані ситуації й визначили до них своє ставлення.

Результати пілотажного дослідження зведено нами у загальну таблицю (табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення старшокласників до охорони навколишнього середовища (результати пілотажного дослідження)

Характеристики	Опитувальник “Ставлення до природи”		Метод “Полярних профілів”	
	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Позитивне ставлення	Негативне ставлення
Загальний бал	9	4	2,8	2,2
З них:				
юнаки	8	5	2,1	2,9
дівчата	9,5	3,5	3,5	1,5

Отже, учням 10-го класу спочатку було запропоновано опитувальник “Ставлення до навколишнього середовища”, який містив певні висловлювання стосовно тих чи інших екологічних проблем. Учням потрібно було висловити своє ставлення до цих проблем, поставивши поряд з номером висловлювання “+” або “-”, що відповідає словам “так” або “ні”. Поданий опитувальник у проєктивній формі виявляє ставлення старшокласників до збереження довкілля.

Через два тижні ми запропонували учням “Альтернативну шкалу поведінки за збереження довкілля”. Потрібно було виразити своє ставлення до двох альтернативних висловлювань стосовно проблем збереження довкілля.

Якщо піддослідний максимально згоден з одним із альтернативних висловлювань, він виставляє йому максимальний бал — “5”, але тоді інше висловлювання у парі автоматично отримує “0”, оскільки сума балів оцінки альтернативних висловлювань завжди повинна становити п’ять. Тобто, якщо юнак чи дівчина не зовсім згодні з одним з альтернативних висловлювань і виставляють йому бал “4”, або “3”, то друге альтернативне висловлювання автоматично отримує відповідно “1” або “2”, тобто сума оцінок у парі становить п’ять.

У пілотажному дослідженні ми отримали дані, які можна вважати попередніми. За цими даними в альтернативних ви-

словлюваннях середній бал оцінок позитивного природозберігаючого ставлення становить 2,8 (при максимальному — 5), а середній бал негативного ставлення дорівнює 2,2 бала (також при максимумі — 5).

Якщо проаналізувати окремо результати серед юнаків і дівчат, то результати тут розподілилися дещо інакше. Дівчата продемонстрували більш позитивне ставлення до збереження довкілля: 3,5 — середній бал оцінки їхніх позитивних висловлювань, а 1,5 — середній бал оцінки негативних висловлювань.

У юнаків зафіксовані такі результати: 2,1 — середній бал оцінки позитивних висловлювань та 2,9 — негативних.

Як показало пілотажне дослідження, дівчата демонструють більш позитивне ставлення до природозберігаючої поведінки.

Те ж саме можна сказати, аналізуючи результати проведеного нами опитувальника “Ставлення до навколишнього середовища”. Із 13 можливих дівчата в середньому дають 9,5 позитивних відповідей, а юнаки — 8,1.

Оскільки група, де проводилося пілотажне дослідження, була нечисленною, результати потребували перевірки й подальшого уточнення. У зв'язку з цим нами було продовжено дослідження особливостей репрезентації “людина — природа” у свідомості старшокласників за допомогою опитувальника “Ставлення до навколишнього середовища” й “Альтернативного шкалою поведінки до збереження довкілля”. Подальше дослідження проводилось серед учнів 10-х класів середньої школи м. Києва. Отримані у цьому дослідженні дані наводяться в табл. 2.

Результати дослідження показали, що екологічна свідомість київських старшокласників має переважно антропоцентричний характер, тобто більшість з них (86 % юнаків та 64 % дівчат) вважають, що довколишнє середовище існує для того, щоб люди користувалися ним на свій розсуд, виходячи виключно з власних потреб і не звертаючи уваги на наслідки своїх дій. Характерно, що більш негативне ставлення до навколишнього середовища демонструють юнаки, а дівчата відзначаються дбайливішим ставленням до довкілля.

Відтак, педагогам і психологам, що опікуються практичними проблемами екопсихології, необхідно опрацювати методи формування природоцентричного характеру екологічної сві-

**Взаємовідношення “людина — природа” у свідомості
старшокласників (подальше дослідження)**

Середній бал ставлення до довкілля серед старшокласників

Характеристики	Опитувальник “Ставлення до природи”		Метод “Полярних профільів”	
	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Позитивне ставлення	Негативне ставлення
Загальний бал	8	5	2,8	2,2
З них:				
юнаки	8	5	2,1	2,9
дівчата	8,5	4,5	3,5	1,5

домості підлітків та юнацтва, яка характеризувалась би дбайливим ставленням до навколишнього середовища та врахуванням не тільки власних потреб, а й доцільності своїх дій стосовно довкілля. Такими методами можуть бути семінари, лекції, ділові ігри, тренінги, практичні заняття, що активізують екологічну свідомість і формують позитивне ставлення до проблем збереження довкілля.

Тест екоціннісних диспозицій (ТЕД). Тест екоціннісних диспозицій запропонував український психолог В. Скребець. Він детально виклав його в посібнику “Екологічна свідомість: історичний розвиток, сучасний стан, психологічна діагностика” (Чернігів, 1997). У Тесті екоціннісних диспозицій в ролі стимульного матеріалу запропоновано твердження екологічного спрямування, що мають вигляд незакінчених речень. До цих тверджень додаються чотири варіанти закінчень: два з них потрібно відхилити як невідповідні, а потім з двох, що залишилися, вибрати більш прийнятне з точки зору досліджуваного. Наприклад, пропонується таке висловлювання: “Мені однаково, що буде в нашому суспільстві — капіталізм чи соціалізм, аби ...”, а далі пропонуються такі варіанти відповідей:

- а) збереглися культурні, духовні та історичні цінності;
- б) підвищився добробут мого народу;
- в) встановилася природна гармонія рідного краю;
- г) мені особисто та моїм рідним у ньому добре жилося.

Існує також модифікований варіант методики ТЕД, у якому немає варіантів закінчення речень. Отже, речення потрібно закінчити самостійно. У цьому випадку досліджуваний може спрямувати проєкції своїх суджень у будь-яку площину буття, на відміну від першого варіанта, коли він обмежений системою заданих цінностей.

Тест “Натурофіл”. Як зазначають автори опитувальника “Натурофіл” С. Дерябо та В. Ясвін, він спрямований на діагностику рівня розвитку й структури інтенсивності суб’єктивного ставлення до природи непрагматичної модальності. Тобто цей опитувальник дає змогу визначити, наскільки сильно й безкорисливо та чи інша людина любить природу, цікавиться нею. Опитувальник складається з 50 питань типу: “Вас радує, коли тигр у цирку стрибає через вогонь? Кімнатні рослини поліпшують ваш настрій? Коли ви побачите в лісі незнайому рослину, то чи намагатиметеся дізнатись, як вона називається? Білий ведмідь полює на пінгвінів?”

Детально ознайомитися з методикою “Натурофіл” можна в книжці С. Дерябо “Экологическая психология: диагностика экологического сознания” [7].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні методи дослідження в екологічній психології.
2. Сутність методики “Полярних профілів”.
3. Хто є автором методики “ТЕД”?
4. Який метод дослідження можна застосовувати в екологічній психології найбільш вдало? Чому?
5. Що вимірюється за допомогою тесту “Натурофіл”?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. ПОНЯТТЯ ПРО СЕРЕДОВИЩЕ

Основні підходи до проблеми визначення поняття “середовище”. Визначення поняття “середовище”. Існування та функціонування людини протягом усього життя протікає у середовищі, що її оточує. Навіть ненароджена дитина, що перебуває в утробі матері, взаємодіє з навколишнім середовищем. Так, вона не тільки отримує необхідні їй поживні речовини та кисень, а й чує звуки, що долинають ззовні, й відповідним чином реагує на них. Понад те, навіть в утробі матері дитина може впливати на навколишнє середовище та змінювати його. Наприклад, якщо їй не вистачає поживних речовин або кисню, вона починає виявляти велику активність — бити ручками та ніжками, поки отримає необхідне. Вона також виявляє активність, якщо мати прибрала незручну для дитини позу (наприклад, лягла на бік, незручний для дитини). Причому активність виявлятиме доти, доки не доб’ється потрібних їй змін.

Після народження середовище значно розширюється, і в дитини з’являється більше можливостей взаємодії з ним. Але основним фактором середовища для новонародженого буде мати. А потім? Один із фахівців з екології та екологічної психології Л. Китаєв-Смик у передмові до книжки М. Черноушка “Психологія життєвого середовища” зазначає: “Ми змінюємось і тілом, і душею, щоденно дорослішаємо, проходячи то легким, то важким шляхом життєвого простору. Це і реальний простір міста, села, і “простір” роздумів, суму, веселощів, образ, кохання. Зовнішній світ діє на людину різними способами” [28, с. 3].

Сам М. Черноушек зазначає, що фізичний, хімічний та біологічний вплив середовища на людину вивчено й зафіксовано більш-менш детально, а от про психологічний його вплив ми знаємо дуже мало, хоча психологічний вплив середовища на людину дуже значний [28].

Чимало дослідників з екологічної психології вважають, що переважна більшість їх колег приділяють увагу лише зовнішньому середовищу, тоді як внутрішнє середовище людини — її відчуття, думки та почуття — це величезний психологічний простір, це теж середовище, з яким реально взаємодіє людина.

Отже, навколишнє середовище як таке можна поділити на внутрішнє й зовнішнє, тобто воно й справді оточує людину з усіх боків — і ззовні, і зсередини.

З цього факту випливає ще один важливий момент: середовище не існує само по собі. Воно може існувати лише у відношенні до суб'єкта. Часто замість поняття “середовище” вживається тотожне йому поняття “навколишнє середовище”. Воно обов'язково передбачає того, кого воно оточуватиме. Зазначимо, що представники біоцентричного підходу* в екології та екопсихології взагалі проти вживання поняття “навколишнє середовище”, оскільки воно ставить людину в центр цього середовища, а це, своєю чергою, виражає сутність антропоцентричного підходу**. Але якщо ми відмовимося від поняття “навколишнє середовище”, то екологічна психологія як наука втратить свій сенс.

Підсумовуючи сказане, можна так визначити поняття “середовище”.

Середовище — це система внутрішніх і зовнішніх факторів, що безпосередньо впливає на спосіб існування індивіда, з якою індивід може взаємодіяти.

Природне та штучне середовище. Взаємозв'язок і взаємодія природного та штучного середовища

Природне середовище — це таке середовище, яке не створювалось і не перетворювалось людиною, яке існує само по собі, функціонує за власними законами і не потребує зовнішнього впливу для його підтримки.

Наприклад, дикі ліси або луки не потребують поливання, добрив, додаткових насаджень тощо. Вони здатні до саморозвитку й самовідтворення.

* Біоцентричний підхід в екологічній психології полягає у тому, що людина підпорядкована природному середовищу і має йому служити, а не навпаки.

** Антропоцентричний підхід полягає в тому, що людина вважається власником довкілля і може користуватися ним на власний розсуд.

Природне середовище в чистому вигляді нині дуже обмежене, адже майже скрізь відчувається втручання людини у довкілля.

Штучне середовище — це таке середовище, що було повністю створено людиною і яке, у зв'язку з цим, потребує зовнішньої підтримки й існує за законами, заданими людиною.

До штучного середовища належать архітектурні споруди, різноманітні приміщення, інформаційне середовище, а також плоди мистецької діяльності — живопис, скульптура, музика, поезія та ін.

Але в реальності часто неможливо той чи інший тип середовища однозначно охарактеризувати як штучний або природний. Наприклад, виникає питання, до якого типу середовища належить канал або так зване штучне водосховище, адже вони містять елементи як штучного, так і природного середовища. Такими прикладами слугують також лісопосадки, здичавілі сади та занедбані парки. З огляду на це виникла необхідність введення таких понять, як “природно-штучне середовище” та “штучно-природне середовище”.

До природно-штучного середовища належить такий тип природного середовища, що зазнало перетворюючого впливу людини.

Наприклад, ліс, перетворений у лісопаркову зону, чи озеро й місцевість навколо нього, перетворені на зону відпочинку, іригаційний канал належать до природно-штучного середовища.

Природно-штучне середовище з часом може перетворитися на штучно-природне середовище, якщо його перестануть підтримувати ззовні. У цьому напрямку, наприклад, може змінитися штучне озеро або водосховище, сад або парк, за якими перестали доглядати і які з часом починають дичавіти й повертатися до природного стану.

Отже, до штучно-природного середовища належить такий тип середовища, у яке припинено втручання людини і яке з часом починає повертатися до природного стану.

Якщо зазначені типи середовища відобразити у вигляді безперервного континууму, то вони мають розташуватися на прямій таким чином:

Природне середовище	Природно-штучне	Штучно-природне	Штучне середовище
---------------------	-----------------	-----------------	-------------------

Параметри функціонального включення індивіда в середовище

Середовище існує не само по собі, тільки у взаємозв'язку з окремою людиною та людством у цілому можуть складатися досить різноманітні й різнопланові відносини з середовищем.

Так, Ю. Швалб розглядає такі типи взаємодії людини з середовищем:

1. Середовище як фактор існування індивіда.
2. Середовище як умова існування індивіда.
3. Середовище як засіб існування індивіда.
4. Середовище як матеріал існування індивіда.

Розглянемо їх докладніше.

Середовище як фактор існування індивіда. За умов, коли середовище є фактором існування індивіда, воно здійснює вплив на людину, а людина на нього не може вплинути. Середовище не кероване й неконтрольоване може спричинити зміни у собі життя. Людина перебуває в ситуації, яка змушує її звикнути до ситуації або змінити своє ставлення до неї. Для дорослої людини це середовище, яке оточує її під час природних чи антропогенних катастроф та соціальних криз. Для дитини майже всі типи середовища є фактором існування, оскільки вона ще не здатна ні контролювати середовище, ні впливати на нього.

Середовище як умова існування індивіда. Цей тип середовища розглядається як сукупність умов, що піддаються контролю, але мають низький рівень керованості або й зовсім не піддаються регулюванню. На зазначеному рівні взаємовідносин людини й середовища вже можна спостерігати активне пристосування до середовища. Таким середовищем може бути подвір'я багатоповерхового будинку, шосейна дорога, інші місця загального користування, а також складні, але не катастрофічні природні умови.

Середовище як засіб існування індивіда. Засоби — це ті елементи середовища, якими людина може керувати. Якщо людина докладляє зусиль для керування цим типом середовища, то воно розвиватиметься. Прикладом такого середовища може бути сім'я, власний будинок, дача, сад, город. На цьому рівні відносин людина оволодіває середовищем і створює способи впливу на нього.

Середовище як матеріал існування індивіда. Матеріальне середовище — це те, що людина використовує для власних потреб, не враховуючи самоцінності того чи іншого середовища та його окремих об'єктів.

На основі зазначених вище типів взаємодії людини та середовища, а також виокремлення природного, штучного, природно-штучного та штучно-природного середовища Ю. Швалб запропонував типологію способів включення людини в середовище (табл. 3).

Таблиця 3

Типологія способів включення людини в середовище

	Штучне середовище	Штучно-природне середовище	Природно-штучне середовище	Природне середовище
Середовище як фактор існування людини				
Середовище як умова існування людини		X		
Середовище як засіб існування людини		X		
Середовище як матеріал існування людини				

Аналізуючи параметри функціонального включення індивіда в середовище, можна зазначити, що найбільш продуктивним включенням індивіда в середовище є використання середовища як умови існування, а також як засобу існування індивіда в межах штучно-природного середовища (позначені у таблиці значком X).

Поняття про мікросередовище, мезосередовище і макросередовище та їх роль у формуванні екологічного типу мислення

Останнім часом проблеми структури та рівнів матеріального середовища в екологічній психології набули значної актуальності. У зарубіжній психології їм присвятили свої праці такі вчені, як Р. Баркер, Д. Голд та М. Черноушек. У вітчизня-

ній психології над цією проблемою працює О. Рудоміно-Дусятська — співробітниця лабораторії екологічної психології Інституту психології АПН України, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У своїй книжці “Екологічна психологія” вона зазначає, що характер людської активності у взаємодії з довкіллям, активності, яка може перетворювати середовище, окремі його компоненти або пристосовувати людину до них, доцільно розглядати як основу виокремлення рівнів середовища, важливих для вирішення завдань екологічної психології. Адже поведінка людини в довкіллі та її психічний стан значно залежатимуть від того, спроможеться вона перетворювати, змінювати своє оточення чи лише може пристосовуватися до нього, захищаючись від певних факторів цього середовища.

Так, Д. Голд наводить такий приклад: *різноманіття варіантів поведінки людини під дією факторів середовища можна продемонструвати на прикладі шуму. Людина, яка потерпає від сильного шуму, як правило, намагається протистояти йому. Вона може або вимкнути джерело шуму, реально змінивши таким чином оточення, або спробувати пристосуватися до нього, використавши навушники, зайнявшись якоюсь справою, нарешті, вона може піти із шумного місця. Встановлено, що чим активніше людина може управляти шумом, тим спокійніше вона до нього ставиться і тим слабший негативний вплив шуму на психіку. Найбільше шум заважає тим, хто перебуває під його впливом і не може зарадити цьому [22].*

Отже, у зв’язку з рівнем контролю людини над середовищем та її впливом на нього можна вирізнити чотири рівня середовища: *рівень матеріального мікросередовища, рівень мезосередовища, рівень природно-географічного макросередовища і рівень мегасередовища.*

Розглянемо докладніше, як характеризуються ці рівні О. Рудоміно-Дусятською.

Рівень матеріального мікросередовища. Цей рівень характеризується тим, що всі його компоненти і фактори може реально або потенційно перетворювати окрема людина чи мала контактна група. Під потенційною можливістю йдеться про наявність у суб’єкта коштів, здібностей, знань і вмінь для вирішення такого завдання. Наприклад, у людини є змога змінити

середовище у своїй квартирі, або у своїй кімнаті, або у своєму кутку в кімнаті: переставити меблі, поставити квіти, розвісити картини чи плакати, змінити шпалери, хоча не завжди ці трансформації здійснюються реально.

До об'єктів матеріального мікросередовища належать житлові та службові приміщення, місця проведення дозвілля, які обслуговуються невеликими групами людей, присадибні ділянки, власні транспортні засоби та ін. До нього належить також частина природно-штучного середовища, яку здатна перетворювати одна людина або мала група, створюючи, наприклад, штучні озера для розведення риби або парниково-тепличні господарства.

Отже, існують такі типи матеріального мікросередовища:

- житлове;
- побутове;
- мобільне;
- виробниче;
- навчальне;
- рекреаційне.

Раціональна організація матеріального мікросередовища має важливе значення не тільки для вирішення проблем екологічного виховання, а й для розвитку особистості загалом. Подібно до того, як особистість засвоює суспільні норми й цінності через своє соціальне мікросередовище, багатьох норм і стереотипів поведінки в матеріальному середовищі вона навчається у взаємодії із своїм найближчим природно-предметним середовищем. Ті форми поведінки, які засвоюються у мікросередовищі (житловому, побутовому, рекреаційному), можуть переноситися на об'єкти середовища вищого рівня — мезосередовище, макросередовище. Наприклад, звичка дбати про своє безпосереднє предметне середовище у квартирі може сприяти формуванню дбайливого ставлення до об'єктів загального користування, але ця залежність не проста й неоднозначна.

Разом із засвоєнням певної поведінки в мікросередовищі відбувається розвиток різноманітних психічних функцій людини. Так, розвиток людини починається з освоєння власної оселі, де вона перебуває під впливом різноманітних факторів фізичного та соціального середовища.

Рівень мезосередовища. Мезосередовище — другий рівень довкілля, більшість його об'єктів і компонентів реально або потенційно здатні перетворювати великі офіційні групи — організації. Раніше вважалося, що окремі люди та малі групи можуть так чи інакше пристосовуватися до мезосередовища. Але сьогодні, через активізацію підприємницької діяльності, можемо бачити, як окремі люди чи невеличкі організації змінюють вигляд перших поверхів будинків, частини вулиці, що прилягає до будинку, вносять інші досить відчутні зміни до мезосередовища.

Об'єктами мезосередовища є міські вулиці, квартали, райони, міста, великі підприємства, земельні угіддя, природні ландшафти, що охороняються й контролюються спеціально створеними з цією метою організаціями. Організації як суб'єкти перетворення мезосередовища покликані займатися благоустроєм і будівництвом об'єктів цього середовища, вирішувати проблеми їх екологічної безпеки, збереження й розвитку. Загалом матеріальне мезосередовище складається із сукупності населених пунктів, виробничих площ, транспортних артерій, земель, які обробляються, та природних ландшафтів, що охороняються [22].

Найактуальнішими проблемами екологічної психології, пов'язаними з мезосередовищем, є проблеми екології так званих громадських територій, якими користується чимало окремих людей, що не відповідають за їх стан. Такі території часто бувають занехаяними, забрудненими попри зусилля підтримувати на них порядок, які докладають відповідні організації. Завданням екопсихології у цьому разі є вивчення механізмів деструктивної поведінки людини на громадських територіях та розробка шляхів і методів подолання такої поведінки.

На наш погляд, плідною в цьому разі буде розробка механізму зміни суспільної екологічної свідомості, аби суспільство загалом та окремі його громадяни ставилися до мезосередовища як до власної оселі, про яку необхідно дбати, яку потрібно прикрашати.

Потребують розробки й психологічні проблеми діяльності організацій у матеріальному мезосередовищі, оскільки у відносинах так званих колективних суб'єктів із довкіллям криються причини багатьох екологічних криз і катастроф. Так, класичним прикладом у цьому разі є Чорнобильська катастрофа,

що трапилась у мезосередовищі, але її наслідки набули планетарного масштабу (рівень макросередовища). Недостатня розробка цього кола проблем зумовлена тим, що власне психологія організацій лише недавно стала предметом наукового дослідження [22].

Рівень природно-географічного макросередовища. Рівень природно-географічного макросередовища є третім рівнем матеріального середовища. Вважається, що його компоненти у змозі контролювати, оберігати і до певної міри перетворювати держави та державні органи, міжнародні організації, що представляють інтереси як окремих великих регіонів, так і всього людства (ЮНЕСКО, ООН, НАТО, ЄС).

Найважливішою функцією будь-якої держави у галузі охорони довкілля є формування відповідної екологічної політики. *Екологічна політика — це система принципів охорони та формування навколишнього середовища, яка враховує його природні особливості.*

Соціальне середовище як екологічний фактор

Досліджуючи навколишнє середовище та його вплив на людину, ми не можемо ігнорувати його соціального фактору. Адже людину оточують не тільки будівлі, природні ландшафти, а й інші люди. І хоча соціальне середовище є переважно об'єктом дослідження соціальної психології, екологічна психологія теж має вивчати його як частину взаємовідносин людини та довкілля.

У цьому контексті екологічна психологія з'ясовує вплив соціального оточення як екологічного фактору на психіку окремої людини. Наприклад, психологи активно вивчають наслідки впливу на людську психіку натовпу, з одного боку, а з іншого — наслідки соціальної депривації.

Сусіди, які щоразу порушують спокій мешканців багатоквартирного будинку, компанія підлітків, що цілу ніч співає пісні біля під'їзду, натовп у міському транспорті й місцях загального користування можуть розглядатися не тільки як соціальний, а як і екологічний фактор. Як екологічний фактор може розглядатись окрема людина, яка своєю поведінкою позитивно або негативно впливає на іншу людину.

Відомий російський психолог Є. Клімов запропонував таку структуру соціально-контактної частини середовища:

- особистий приклад оточення, його культура, побут, спосіб життя, діяльність, поведінка, взаємовідносини (співробітництва, взаємодопомоги, владарювання-підкорення);
- заклади, організації, групи та їх представники, з якими людина реально взаємодіє;
- соціально-психологічний клімат групи, до якої належить людина, та колективів, з якими вона спілкується, реальне місце людини в структурі власної групи або кількох груп (сім'я, трудовий колектив, навчальна група), рівень захищеності її в цих групах від різних негативних впливів.

Особисте середовище

Висвітлення проблем різних типів та видів середовища було б неповним, якби ми не згадали про особисте середовище. Адже, як зазначає М. Черноушек, *особистий простір як біологічна та психологічна потреба лежить в основі екологічної діяльності індивіда та його конкретних екологічних позицій*.

Особисте середовище — це тип середовища, який максимально належить певній особі і є максимально регульованим та контрольованим цією особою.

Визначаючи поняття “особисте середовище”, М. Черноушек зазначає, що *з точки зору психології особистий простір можна визначити як простір, що гарантує індивідові право приймати рішення про те, яку інформацію про себе він передаватиме та за яких умов*.

Можна виокремити також два параметри особистого простору:

- свобода від небажаної появи чужого;
- свобода прийняття рішення про час і місце персональних стосунків.

Оптимальною є ситуація, коли в організацію особистого простору ми можемо внести свої уявлення, хоча й ставимо їх у залежність від можливостей цього простору.

М. Черноушек називає особистий простір екологією в мініатюрі, оскільки організація особистого простору людини позначається на її ставленні до довкілля взагалі. Але, як вважає цей психолог, зв'язок тут може бути як прямий, так і зворотний.

Наприклад, акуратист у власному помешканні, який не потерпить навіть порохинки на власних речах, може бути вандалом у ставленні до природи. Цю суперечність можна пояснити звичайним егоїзмом. Але якщо до цієї проблеми підходити з наукової позиції, то вона потребує подальшого дослідження, а нині робити якісь висновки передчасно.

Що ж входить до особистого простору? Які його межі? Це досить складні питання. На питання про те, що люди вважають особистим простором, дослідники отримують досить суперечливі відповіді. Незрідка про особистий простір взагалі не хочуть говорити, не бажають його розкривати. Особистий простір людини будує відповідно до своїх уявлень про найближче до неї життєве середовище. М. Черноушек вважає, що найменшим особистим простором є ліжка. Але ж, слід зазначити, що ліжка у людини теж може бути не суто особистим. Його, наприклад, можна ділити з власним чоловіком або дружиною. Отже, на наш погляд, найменшим особистим простором є простір безпосередньо навколо самої людини, який становить приблизно 40 сантиметрів. Вторгнення без дозволу чужинця у цей простір сприймається як образа або як загроза.

Спеціалісти з візуальної психодіагностики зазначають, що особистий простір залежить від кожної конкретної особистості — її етнічної належності, її світосприйняття, її соціального та культурного статусу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чи може людина перебувати поза середовищем як таким?
2. Дайте визначення поняття “середовище”.
3. Які об’єкти належать до природного середовища?
4. Що належить до штучного середовища?
5. Назвіть 4 параметри включення людини до середовища?
6. Розкрийте поняття “мікросередовище”, “мезосередовище” та “макросередовище”?
7. Дайте визначення поняття “особисте середовище”.
8. Які поняття ще вживаються як тотожні поняттю “середовище”?
9. Чому представники біоцентричного підходу в екології виступають проти вживання поняття “навколишнє середовище”?
10. Що належить до феномену, який визначає поняття “внутрішнє середовище”?

2.2. ПОНЯТТЯ ПРО СОЦІОЕКОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ

Проблема соціоекологічних систем — одна з найважливіших методологічних та практичних проблем екологічної психології. Розглядаючи цю проблему, слід нагадати, що екологія як наука досліджує взаємовідносини живих організмів, вплив на них навколишнього середовища та людини і можливі наслідки такого впливу. Але потрібно наголосити, що останнім часом людське суспільство, яке є частиною екології, стає рушієм і спрямовувачем розвитку біосфери. Людина, як зазначають вчені-екологи, стала найпотужнішою геологічною силою, що впливає на формування й розвиток довкілля. Детальне вивчення цього питання (особливості взаємодії окремої людини та соціуму загалом) розпочато у рамках екологічної психології. Отже, екологія вивчає екосистеми як такі, не наголошуючи окремо на антропогенному факторові, а екологічна психологія (як і соціальна екологія) робить наголос на людському факторі й аналізує соціоекологічні системи.

Соціоекологічні системи — це стійка сукупність зв'язків між людським суспільством або його окремими, відносно самостійними частинами та навколишнім середовищем [23].

Отже, до соціоекосистем можна зарахувати ієрархію соціальних утворень у їх зв'язку із середовищем починаючи від сім'ї, що мешкає в будинку з присадибною ділянкою, до глобальної екосистеми “планетарне суспільство — навколишнє середовище”. Між цими щаблями — такі соціоекосистеми, як ферма, виробничий колектив, хутір, місто, село, етнос, що проживає на певній території, держава.

Про взаємозв'язок розвитку таких утворень, як етнос і біосфера, писав Л. Гумільов — видатний дослідник у сфері етнопсихології. Так, він зазначав, що злиття етносів призводить не тільки до позитивних наслідків (економічного зростання, зміцнення та ін.), а й до негативних — конфліктів між ними та деградації, занепаду, знищення природного середовища. Так, варварські дії стосовно природи регіону характерні насамперед для прийшлих, мігрантів, чужинців. За приклад може бути хрестоматійний випадок в історії, коли римляни завоювали й знищили свою житницю у Північній Африці. Корінні жителі —

араби з великими труднощами відновили її. Але нові колонізатори — французи — перетворили її на пустелю Сахару. Таким чином, переможеними у багатьох війнах стають не тільки люди, а й довкілля. У цьому зв'язку Л. Гумільов запропонував концепцію привидного етносу — негармонійного поєднання двох — трьох елементарних етносів, які мають різні світогляди й практику природокористування. Гумільов вважав, що коли на цілісне світосприймання аборигенів накладається таке ж цілісне, але інше, світосприйняття мігрантів — утворюється привид, дискомфорт, починають множитися біди й руйнування корінного етносу (його утиски, експлуатація), деградує екологічна культура й одночасно знищуються екосистеми, властиві цьому краю. Адже для етносу-загарбника — це чужа земля, чужі цінності, чужа природа.

У таких випадках починає виявлятися вандалізм, що однаково деформує як тих, кого знищують, так і тих, хто знищує. Тут виникає масовий психологічний синдром, який виявляється у потребі на свій лад “переробити” природу й культуру. Це втручання зазвичай руйнівне для екології людини й природи.

Форми взаємозв'язку та взаємодії соціуму із середовищем. Найбільш згубно впливає на екологію промисловість. Отже, екологізація виробництва — єдино можливий шлях подальшого розвитку людської цивілізації.

Проте, зазначає В. Крисаченко, існують різні варіанти можливого розвитку відносин людини з довкіллям на цих теренах [11]. Він називає три основні моделі такої взаємодії, які пропонуються різними фахівцями, що розробляють екологічні проблеми.

Перша модель, консерваційна, передбачає “заморожування” рівня розвитку виробничих сил на досягнутому рівні, оскільки подальше нарощування виробництва призведе до екологічної катастрофи і, як наслідок, до колапсу в розвитку людської цивілізації.

Втім, останнім часом з'явилися певні оптимістичні тенденції в таких галузях, як енергоспоживання, впровадження нових технологій у промислового виробництві й створення нових матеріалів. Ці тенденції додали впевненості щодо поліпшення взаємовідносин людства з довкіллям. Крім того, переоцінки в бік підвищення зазнали необхідні для життєдіяльності природні ресурси.

Друга модель, інволюційна, ґрунтується на гаслі: “Назад — до природи!” Такі гасла характерні для так званих концепцій золотої доби в історії людства, коли існували начебто достаток і злагода між людиною та довкіллям.

Утопічність таких закликів очевидна, оскільки “дика природа” може утримати лише 10–12 мільйонів чоловік. Отже, нинішні 5–6 мільярдів населення планети за переорієнтації на повернення до природи просто знищать її повністю.

Третя модель, коеволюційна, орієнтується на концепцію коеволюції людини та біосфери. Оскільки поступ цивілізації припинити неможливо, потрібно знайти такі форми взаємин із довкіллям, за яких воно включається у сферу людських інтересів, але зберігається як система, що розвивається. Таким чином, йдеться не про охорону чи збереження певних структур та елементів біосфери, а надання їй такої стратегії розвитку, за якої не втрачається її ідентичність і забезпечується сталість видового та кількісного складу.

Коеволюція людини та біосфери доповнюється так званою екофільною* діяльністю. Екофільна діяльність спрямована на поліпшення довкілля, на його відродження та гармонізацію відносин людини і довкілля.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття “соціоекологічна система”.
2. Які утворення можна вважати соціоекосистемами?
3. Назвіть основні моделі взаємодії людини з довкіллям.
4. Що таке “привидний етнос” за Л. Гумільовим?

* Екофільність — любов до довкілля.

ФАКТОРИ ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ З ЛЮДСЬКИМ ФАКТОРОМ

3.1. СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ

Вплив середовища на людину та сприймання нею середовища як цілого має свої закономірності.

Найважливіші серед них такі [28]:

1. Середовище не має певних, жорстко фіксованих рамок у часі й просторі.
2. Середовище впливає на всі органи відчуттів, й інформацію про нього ми отримуємо із системи даних усіх органів.
3. Середовище дає не тільки центральну (основну), але й периферійну інформацію.
4. Середовище вміщує завжди більше інформації, ніж людина може свідомо сприйняти її й зрозуміти.
5. Середовище сприймається у тісному взаємозв'язку з практичною діяльністю: сприймання пов'язане з дією і навпаки.
6. Будь-яке середовище має як фізичні й хімічні особливості, так і психологічні та символічні значення.
7. Навколишнє середовище діє як єдине ціле.

Розглянемо наведені тези докладніше.

Проблеми визначення межі навколишнього середовища.

Схильність людини до створення меж життєвого середовища закріплена в її соціально-культурній історії, біологічній природі та індивідуальному розвитку. У процесі виховання кожному індивідуові передаються культурні норми й традиції, згідно з якими він подумки розчленовує навколишнє середовище на: своє — чуже; далеке — близьке; внутрішнє — зовнішнє. Середовище розмежоване не тільки на географічних, політичних

чи економічних картах, а й в автентичному сприйнятті просторово-географічних об'єктів: гори — рівнина; вода — суша; місто — село. Якщо ж просторове перебування середовища не дає достатньої кількості протиставлень та елементів, то люди знаходять інший засіб диференціації, застосовуючи такі протиставлення, як центр — периферія; пересічне — самобутнє; індивідуальне — суспільне.

Зазначена тенденція існує і під час спостереження за явищами природи. Наприклад, під час складання прогнозу погоди чи виокремлення кліматичних особливостей зони умовно поділяють на холодні й теплі, сухі й вологі, тропічні й арктичні. Прогноз погоди як такий будується безпосередньо шляхом обмежувальних заходів: існує фронт холодний і фронт теплий; циклон та антициклон. За допомогою приладів, що, сказати б, вносять градацію у явища природи, визначається сила вітру, температура води й повітря, тиск повітря. Визначені межі мають відносний характер, а людина своєю діяльністю надає їм завершеної форми.

Проте часто трапляється так, що людина абстрагується від реальних взаємозв'язків в екосистемі й встановлює межі там, де цього робити не можна, внаслідок чого здійснюється насилля над природою. Про це свідчать екологічні кризи та катастрофи. Вони показують, що людина неправомірно розмежувала середовище. Наприклад, встановлення дамб на річці може призвести до загибелі риби.

Отже, якщо до проблеми розмежування середовища підійти з екологічної точки зору, то воно є умовним і не завжди доцільним. Людина розподілила середовище на сегменти, але об'єктивно вони проникають один в одного й існують як єдина система. Так, шум проникає через кордони, які створила людина, це ж саме стосується повітря, води, радіаційного випромінювання. Відходи промислових підприємств можуть впливати на людей, а також флору й фауну за сотні кілометрів від цих підприємств. Тому межі середовища, створені завдяки діяльності людини, не є об'єктивними й незмінними.

Людина встановлює межі середовища відповідно до імпульсів цього середовища. Якщо оцінювати середовище за кількістю імпульсів, то, з одного боку, воно може бути перенасичене ними і викликати хаос у сприйманні, як, наприклад, вечірня вули-

ця великого міста, кожен сантиметр якої заповнений світловою рекламою. З іншого боку, існує зовсім незаповнене середовище, де навіть умовно визначити межі дуже складно. Це пустеля, космічний простір, безкраї сніги Південного та Північного полюсів Землі. Середовище, перенасичене імпульсами, може стомлювати людину, робити її дратівливою чи навіть агресивною (наприклад, під час “пік” у міському транспорті). У зв’язку з проблемою перенасиченості простору людьми спостерігалось явище, яке дослідники назвали “*анатією спостерігачів*”. У великих містах нерідко можна спостерігати картину, коли люди спокійно дивляться (або не дивляться) на людину, що потрапила в скрутне становище, і не виявляють бажання допомогти їй. Американські психологи Р. Лейтане та Д. Дарклі провели груповий експеримент, учасники якого імітували різноманітні ситуації, в тому числі таку жорстоку, як напад епілепсії. У групі був один “м’якосердий”, а інші повинні були грати роль байдужих. Дані експерименту показали: коли члени групи не виявляють інтересу до того, що трапилось з одним із них, то їй випадкові спостерігачі поводитимуться так само. Підсумовуючи результати експерименту, Р. Лейтане та Д. Дарклі дійшли висновку, що при певній кількості людей, які байдуже споглядають події, загальна апатія й байдужість збільшуються. Саме великі міста дають масу прикладів “апатії спостерігачів”, особливо в умовах перевантаженого простору.

Та все ж перенасичене середовище впливає на людську психіку не так несприятливо, як середовище абсолютно пусте або монотонне. Адже людині властива потреба у різноманітності сприймання. Недостатня кількість і різноманітність імпульсів впливає на людину як снодійний засіб. Отже, якщо людина збирається відпочити, то вона може створити собі таке середовище, де буде мінімум імпульсів — вимкне світло, зачинить двері й вікна кімнати, опустить штори, і це матиме позитивні наслідки для стомленої нервової системи. Але якщо ця людина перебуватиме за кермом машини, а машина їхатиме порожньою одноманітною трасою, то така недостатність імпульсів середовища може призвести до автокатастрофи.

Ми вже зазначали, що людині властива культурно зумовлена потреба у відмежуванні окремих сегментів середовища й надання їм цілісності та завершеності. У зв’язку з цим най-

несприятливішим є пусте середовище. Серед різноманітних страхів, що їх відчуває людина, значне місце посідає страх перед порожнечею. *Horror vacui* (жах порожнечі) — так називали його стародавні римляни. *White horror* (білий жах) — називають сніжну пустелю полярники. Безкінечність і невідомість викликають у людини страх. До того як Магеллан на практиці довів, що Земля кругла, саме страх перед безмежжям водних просторів лякав моряків. Відомі випадки, коли моряки, що перебували на кораблі, без видимих причин залишали судно й кидались у морську безодню.

Психологи, що вивчали феномени сприймання, запровадили поняття “сенсорна депривація”, яке означає максимально можливе усунення дії імпульсів середовища на людину. Добровольці, що погодилися на експеримент, пов’язаний з вивченням впливу сенсорної депривації на психіку людини, спочатку впадали в депресію, потім у них виникали галюцинації, що імітували відсутні імпульси. Це свідчить про необхідність імпульсів середовища, аби створити оптимальні умови для функціонування людини.

Отже, обмеження середовища є відносним, умовним. Воно пов’язане з діяльністю людини і викликане її прагненням до цілісності й завершеності, які сформувались у процесі культурно-історичного розвитку людства та індивідуального розвитку окремої людини.

Сприйняття середовища відбувається усіма видами почуттів. Фактори середовища не діють ізольовано — середовище діє на людину як єдине ціле. Втім, сприймання середовища не є сумою частин, воно набуває іншої якості.

Отже, людина сприймає середовище, в якому перебуває, одночасно всіма органами відчуттів, хоча в ті чи інші моменти може переважати якийсь один рецептор. Наприклад, якщо в квартирі тільки-но покрили підлогу лаком або масляною фарбою, то у сприйманні цього середовища переважатиме нюховий рецептор. Та навіть коли переважає один рецептор, ми бачимо, чуємо, відчуваємо — у нас також працює нюх.

Середовище дає не тільки основну, а й периферійну інформацію. Увага як психічний процес має властивість змінюватись, а цілковите зосередження людини на певному об’єкті потребує

значного напруження. Водночас навколишнє середовище, як правило, дає дуже великий обсяг інформації (як потрібної людині на цей момент, так і зайвої, надмірної). Через те саме корисна інформація, яку людина вважає в цей момент найважливішою, перебуватиме в центрі уваги, а інша буде на периферії, але вона теж сприйматиметься. Це — важлива особливість сприймання середовища, адже поряд з основною для нас інформацією ми сприймаємо інформацію, яку не вважаємо суттєвою, але вона може стати важливою для подальшої діяльності у середовищі.

Визначення *центр — периферія* використовується не тільки у сприйманні середовища. Справа у тому, що сприймання середовища людьми обумовлюється основною ідеєю — ідеєю організації простору: *середина і окраїна, центр і периферія*. Як вважає М. Черноушек, це — універсальна оцінна система координат. Вона пов'язана з тим, що людина сприймає простір егоцентрично. Наприклад, у соціальному та культурному сенсі географічний простір сприймається й переживається етнотрично і структурується відповідно до протиставлення *Батьківщина — чужина*. Таким чином, у центрі усього постає Я, що створює навколо себе уявні поля, за допомогою яких оцінюється навколишнє середовище. Центр має найвищу цінність, а віддалені, периферійні об'єкти розташовані в порядку зниження цінності. За приклад може слугувати проблема звалищ або пошуку місць, де можна складувати те, від чого ми хочемо позбутись. У цьому разі людина може розмірковувати так: “Непотрібні мені речі найкраще відвезти туди, де вони не потраплятимуть мені на очі”. Тобто вони будуть поза центром егоцентричного бачення світу. Такий підхід призводить до того, що іноді досить залишеної на лоні природи купки сміття, щоб із часом на цьому місці почали складати сміття у великих кількостях. Людина з егоїстичною свідомістю відзначає: “Цей простір не належить нікому, тому я можу звалювати там сміття, оскільки це не є центром мого навколишнього середовища”.

Середовище вміщує завжди більше інформації, ніж людина спроможна свідомо сприйняти й зрозуміти її. Отже, не вся інформація з довкілля усвідомлюється людиною. Але поряд з усвідомленим сприйманням існує сприймання підсвідоме. Особливо можна виокремити так зване *сублімоване* сприймання. Сублімоване сприймання характерне для перебування людини

в добре знайомому середовищі. Як зазначає М. Черноушек, посилаючись на англійського архітектора Пітера Сміта і його книгу “Динаміка урбанізму”, 90 % відомого архітектурного та урбаністичного середовища жителі міст сприймають сублімовано. Таке сприймання має свій сенс, оскільки перенасичення імпульсами шкідливе для психіки. Довго живучи у певному районі міста, людина перестає сприймати особливості свого довкілля, вона помічає лише різкі зміни в ньому. Ця особливість сприймання дістала влучну назву — *урбаністичний сомнамбулізм*. Урбаністичний сомнамбулізм має певні наслідки для екологічної активності людей. Так, ми звикаємо до незадовільного з естетичного погляду середовища завдяки дуже простому захисному механізмові — ми перестаємо сприймати це середовище і нам не спадає на думку, що ми самі могли б поліпшити це середовище. Наприклад, навести лад у власному під’їзді чи на подвір’ї біля будинку. Для глибшого сприйняття й пізнання середовища, в якому ми перебуваємо, рекомендується два методи.

Перший метод. Вдягніть пов’язку на очі й попросіть приятеля, щоб він ходив з вами подвір’ям. Через деякий час ви відчуєте, як загострюється сприймання за допомогою інших органів відчуттів — слуху, нюху, дотику — і зрозумієте, що вас оточує багатий світ імпульсів. В результаті цього експерименту у вас складеться яскравіша картина середовища.

Другий метод. Цей метод простіший. Поставте ноги на ширину плечей, нахиліться так, щоб можна було побачити простір позаду себе. Якщо ви збережете таку позу тривалий час, то побачите багато цікавих деталей, яких досі не помічали. Це може спонукати вас до екологічних дій та до адекватного формування хоча б мінімального простору навколишнього середовища, наприклад, простору власної оселі або частини подвір’я.

Середовище сприймається в тісному зв’язку з практичною діяльністю: сприймання пов’язане з дією і навпаки. Сприймання довкілля, як і сприймання взагалі, — це активний процес. Люди сприймають довкілля в процесі постійної взаємодії з ним. Людина завжди діє як невіддільна складова ситуації, в якій вона перебуває. Тобто завжди існує система зворотного зв’язку: наші дії допомагають нам переконатися в адекватності нашого сприймання.

Різне за своїми характеристиками середовище спонукає до різних дій. Особливо це виявляється в штучному середовищі. Так, у храмі Божому люди поводять себе інакше, ніж у ресторані, у літаку — інакше, ніж у поїзді, в місті — інакше, ніж у селі. Різке відхилення поведінки від норм, обумовлених суспільством та культурою у відповідному середовищі, сприймається як неприйнятне й люди негативно реагують на поведінку порушника норм.

Будь-яке середовище має не лише фізичні й хімічні особливості, а й психологічні та символічні значення. Людині властиво наділяти навколишній світ певними символами, а потім сприймати цей світ за допомогою символів.

Будь-який організований простір, наприклад, альтанка в парку, сад у замку, інтер'єр храму, фабричний цех, забій у шахті, парта в класі, — викликають почуття, асоціації та відповідне ставлення, які, поряд з інформаційним сприйманням, визначають і чуттєве сприймання середовища.

Життєвий досвід свідчить, що середовище може справляти на нас як приємне враження, так і викликати депресію; являтися нам як щось екзотичне чи, навпаки, буденне; закликає до дії чи спонукає до відпочинку.

Згадуваний нами П. Сміт, автор досліджень про “динаміку урбанізму”, розрізняє чотири рівні символізму, які відіграють важливу роль у штучно створеному міському середовищі: асоціативний символізм; окультурений символізм; символізм відомого та символізм “архетипу”.

Асоціативний символізм включає в себе основні індивідуальні асоціації, завдяки яким кожен з нас оцінює значущість певного середовища. Це дуже важливі зв'язки, адже вони поєднують сегменти міського середовища й формують образ міста, що залишається в нашій пам'яті, створюючи так звану ментальну карту — суб'єктивну картину середовища. Така карта має відносно стабільний характер і лише іноді модифікується відповідно до змін середовища. Активно створюючи власну ментальну карту середовища, людина відсіює значну кількість інформації таким чином, щоб у неї залишилися як опорні точки лише найважливіші об'єкти.

Окультурений символізм середовища міста бере свій початок в історії культури і є символізмом об'єктів у загальнопри-

йнятому сенсі. Культурні символічні значення досить легко розшифровуються: червоний хрест на стіні будівлі нагадує нам, що це — медичний заклад, а хрест на даху будівлі говорить, що це християнська споруда. Такі символи є незмінними і допомагають орієнтуватися у середовищі.

Символізм відомого. Символізм відомого створює буденне середовище, яке є основою нашого існування у місті. Люди можуть створювати постійно діючу символіку свого безпосереднього оточення. Існують символи Батьківщини, символи міста, символи вулиці або кварталу. Як тільки цей символізм відомого порушується (зноситься певний будинок, рубають відоме усім дерево, руйнується пам'ятка архітектури), люди сприймають це як загрозу своїй єдності з відомим їм середовищем.

Символізм “архетипу”. Архітектура сама по собі викликає думки про вічне, відчуття того, що стоїть над часом. Так, усі стародавні міста починають свій розвиток з центру, який був скомпонований концентрично, зі зменшення значення його частин у напрямку до окраїн. Адже з виникненням землеробства з'являються перші постійні поселення людини, що протиставили її природі. Місто сприймалося як образ космосу. Отже, форма, для якої характерне абсолютне значення центру, відображає архетип Вічного Порядку Космосу як протиставлення хаосу земної природи.

Навколишнє середовище діє як єдине ціле. Сприймання навколишнього середовища також має системний характер. Потрібно зазначити й важливість формування адекватного сприйняття довкілля, що приводить до екологічно правильної поведінки. Бо не тільки людина змінює середовища, а й воно — людину. На жаль, зазначає М. Черноушек, не всі зміни в середовищі, що відбуваються внаслідок діяльності людини, — результат цілеспрямованого й екологічно доцільного планування. Деякі з них стають небажаними або неочікуваними через різкі технічні зміни [28]. Найгострішим прикладом тут може бути зміна екології на значних територіях внаслідок невдалого експерименту на Чорнобильській АЕС у 1986 році.

3.2. ВПЛИВ РІЗНОМАНІТНИХ ФАКТОРІВ СЕРЕДОВИЩА НА ЛЮДИНУ

Класифікація екологічних факторів, що впливають на психіку людини

У попередньому розділі зазначалося, що середовище — це система різноманітних факторів, які впливають на спосіб існування людини, на її психіку. Втім, хоча на людину діє система факторів, кожен із них має свій особливий вплив, який залежить від певних умов.

Отже, існує величезна кількість екологічних факторів, що впливають на людську психіку. У зв'язку з цим необхідно класифікувати з метою подальшого, глибшого дослідження.

Існує кілька принципів класифікації екологічних факторів.

I. Класифікація екологічних факторів за їх походженням.

Тут вирізняють *біогенні* й *антропогенні* фактори.

Біогенні фактори екології — це природно-географічні фактори: температура повітря, сонячна радіація, природні ландшафти, звуки природи (грім, шелест листя, спів птахів, шум води). Для цих факторів характерне те, що вони впливають на психіку людини позитивно. Виняток — екстремальні прояви природних стихій (так звані стихійні лиха) — паводки, посухи, тривала спека та ін.

Антропогенні фактори екології. До антропогенних факторів екології належать фактори штучного середовища, тобто створеного людиною. Це зокрема архітектурні споруди, урбаністичні ландшафти, житлові та робочі приміщення, шум, музика, радіація, забруднення повітря, землі, води. Зазначені фактори негативно впливають на психічний та соматичний стан людини. Отже, коли йдеться про “погану екологію”, то мають на увазі антропогенні фактори середовища. В Україні та Білорусі — це насамперед радіаційне забруднення довкілля внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Соціальні фактори екології. Соціальні фактори екології є специфічними. Вони належать як до біогенних факторів, оскільки людина є природною істотою, так і до антропогенних, адже людство — не тільки потужна сила, що впливає на довкіл-

ля, це сила творча, що змінює себе й утворює різноманітні соціо-екологічні системи. Отже, соціум, з одного боку, є частиною довкілля, а з іншого — стан довкілля значною мірою залежить від діяльності соціуму. Нині існує реальна загроза існуванню людства саме від соціального фактора: від політичної та економічної нестабільності, злочинності, тероризму, наркоманії, алкоголізму.

Соціальний фактор екології незрідка має вплив на психічний стан окремої людини не менший, ніж біогенний та антропогенний, бо людина — соціальна істота і майже завжди перебуває в певному соціумі. Члени сім'ї, сусіди, співробітники, пасажери міського транспорту, перехожі — це не лише власне соціум, а й важливий екологічний фактор, що діє на психіку кожної окремої людини. Як зазначають дослідники (Ю. Александровський, В. Шубніков, Л. Шубнікова), останнім часом з'явилась особлива група невротичних розладів — соціально-стресові розлади (ССР), що розвиваються під впливом соціальних психогенних факторів.

Водночас соціальний фактор екології необхідний для людини й відіграє у її житті важливу позитивну роль. Людина — насамперед істота соціальна, тому комфортніше вона почуватися в соціумі, і проблеми лише в тому, як оптимізувати цей соціум.

Ці проблеми мають вирішувати соціальні психологи разом з екопсихологами.

Говорячи про позитивний вплив на людину соціального фактора, екологам слід згадати також відкриття психологів, які довели, що навіть навчання ефективніше в групі, ніж індивідуальне. Широке запровадження різноманітних групових психологічних тренінгів та організація психотерапевтичних груп також довела ефективність і позитивну роль соціального фактора екології.

II. Класифікація екологічних факторів за переважаючим видом сприймання. Тут можна виокремити такі екологічні фактори: зорові, слухові, тактильні, кінестетичні, нюхові та смакові. Крім того, деякі дослідники вважають, що людина має ще один орган відчуття — магнітний.

Розглянемо детальніше вплив цих факторів на психіку людини.

Зорові фактори. До цієї категорії факторів належать фактори довкілля, які сприймаються переважно за допомогою зорового аналізатора, — природно-географічний та предметний простір, а також колір і освітлення. Як підгрупа тут також можуть розглядатися зорові фактори в поєднанні з тактильними.

Слухові фактори. До цієї групи факторів належать різноманітні звукові ефекти — голоси людей, звуки природи, музика, шум.

Поєднання зорового та слухового факторів. До зазначеної групи факторів належать, з одного боку, природа загалом з її краєвидами та шумом води і шелестом листя, а з іншого — такий антропогенний фактор, як інформація (кіно, телебачення).

Нюховий фактор. Тут мають місце на увазі різноманітні запахи, як приємні, так і неприємні й шкідливі.

Вібраційний фактор. Це переважно антропогенні фактори, пов'язані з виробничою діяльністю (наприклад, праця з відбійним молотком, на тракторі тощо).

Геоманітний фактор. Цей фактор має біогенну природу, оскільки є проявом природного магнітного поля Землі. Його напруження може змінюватись як періодично (добові, річні зміни), так і аперіодично (магнітні бурі). Вплив геоманітного фактора на психіку людини ще досліджується.

III. Класифікація екологічних факторів за ефектом дії на людину. Крім запропонованих підходів до класифікації екологічних факторів можна також використати класифікацію екологічних факторів за *ефектом дії* на психіку: шкідливі, корисні, нейтральні.

Навести приклади факторів, які б впливали на психіку людини однозначно позитивно або однозначно негативно чи нейтрально, — досить складно. Адже потрібно враховувати не тільки тип самого фактора, а й інтенсивність його, тривалість і ситуацію, за якої він діє.

Так, чарівний пейзаж за вікном або чудова картина на стіні робочого кабінету можуть досить довго впливати на окрему людину як позитивний фактор, але з часом людина звикає до них, перестає їх помічати і ці фактори стають для неї нейтральними. Деякі деталі інтер'єру (наприклад, фотошпалери, малюнки на стінах), які довго тішили око, з часом можуть дратувати, “діяти на нерви”, тобто переходять до розряду негативних.

Такий фактор екології, як інформація, залежно від її змісту може бути і негативним, і позитивним. Навіть такий “одіозний” фактор, як радіація, може бути не тільки негативним, а й позитивним чи нейтральним залежно від тривалості впливу, дози та мети його застосування (відомо, що невеликі дози радіоактивного впливу застосовуються в медицині).

Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину та шляхи їх оптимізації

Зорові фактори. Зорові фактори навколишнього середовища поділяються на *біогенні* та *антропогенні*, а також на *корисні*, *шкідливі* та *нейтральні*.

Отже, вирізняють безліч факторів навколишнього середовища, які впливають на людину через зоровий аналізатор. Насамперед це **предметно-просторовий фактор** — як біогенного, так і антропогенного характеру. До біогенних факторів належать природні ландшафти, вид неба чи моря. До антропогенних — споруджені людьми будівлі, пам’ятники, фонтани, ігрові та спортивні майданчики. Предметно-просторовий антропогенний фактор — це й наші оселі, і транспортні засоби. Але найчастіше (особливо у місті) люди мають справу зі змішаним біоантропогенним простором. У сучасному місті дуже важко знайти природний ландшафт, який би не межував з якимись спорудами.

Що стосується впливу цього фактора на людську психіку, то тут слід зазначити таке. Природне середовище, що сприймається людиною за допомогою зорового аналізатора, як правило, впливає на людську психіку позитивно. Людина заспокоюється, споглядаючи мальовничі краєвиди чи безкраї морські простори. В неї поліпшується настрій, нормалізується тиск, покращується зір. У практиці сучасної психотерапії існує такий напрямок, як ландшафтотерапія, — лікування за допомогою певних ландшафтів.

Як виняток існують випадки негативного впливу біогенного просторового фактора на людину. Це насамперед, як зазначалося, гнітючий вплив на людську психіку безкраїх снігів (“білий жах”) та аналогічних їм — пустелі космічного простору або морського (коли людина спостерігає його не з берега, а з

судна у відкритому морі чи з маяка). Негативний вплив біогенного простору також спостерігається в певних екстремальних умовах: наприклад, людина потрапила у підземну печеру й не може з неї вибратись або, скажімо, заблукала в лісі.

Антропогенне предметно-просторове середовище також може впливати на психіку через зір як позитивно, так і негативно. Так, деякі дослідники відзначають позитивний вплив архітектури міста на розвиток інтелекту й просторового мислення. Водночас відзначається негативний вплив архітектури так званих спальних масивів на психічний розвиток. Негативно впливає на людину й перенасичений простір квартир та міського транспорту.

Іншим важливим фактором, що впливає на зоровий аналізатор, є *колір*. У психології, та й не тільки в ній, а й в ергономії, у мистецтвознавстві, етнографії, в культурології існує безліч досліджень про вплив кольору на психічний стан людини. Певні кольори (зелений, блакитний) діють заспокійливо, інші (червоний, помаранчевий) — збуджують. Ми вже згадували про “білий жах” — тяжкий психічний стан, що виникає в людини, яка тривалий час перебуває серед снігів. Але тут справа не тільки в білому кольорі, а й в одноманітності барв, що також пригнічує психіку. Відомо, що люди, які живуть у місцевості, для якої характерна колірنا одноманітність, намагаються компенсувати це, оформляючи свої оселі яскраво й різнобарвно (навіть занадто, як для стороннього спостерігача). Наприклад, ванна кімната у них може бути червоного кольору, а кухня — у жовто-зелену смужку.

Вплив кольору на психіку людини завжди цікавив дослідників. Цим навіть переймався відомий німецький поет Й. Гете, який цінував свою працю, присвячену кольорові, вище за свою поетичну творчість. Гете ставив у відповідність певним кольорам певні психічні стани людини. Спираючись на основні положення психологічного розділу своєї теорії, він поділяв кольори на “позитивні”, “негативні” та “нейтральні”. До позитивних належать жовтий, помаранчевий і жовто-червоний (сурик, кіновар). До негативних — синій, червоно-синій та синьо-червоний. До нейтральних належить зелений колір. Позитивні кольори створюють бадьорий настрій, під їх впливом людина стає життєрадісною та діяльною. Негативні кольори сприяють тому, що людина стає неспокійною або починає нудьгувати. Ос-

кільки теорія кольору Гете актуальна й нині, зупинімося на ній докладніше. Ось що писав Й. Гете про вплив на психіку людини певних кольорів.

Жовтий. Якщо подивитися крізь жовте скло, то око зрадіє, серце розшириться, на душі стане веселіше, здаватиметься, що повіяло теплом. Але коли скло забруднене, воно стає холодних тонів (колір сірки) або ж коли на “неблагородну” поверхню нанесена жовта барва набуває негативного звучання та негативно-го символічного змісту. Наприклад, психіатричні клініки часто називали “жовтим домом”.

Помаранчевий. Все позитивне щодо жовтого кольору сто-сується й помаранчевого, але більшою мірою. Помаранчевий — “енергійніший”, ніж жовтий. Тому цей колір більше люблять енергійні, життєрадісні французи, ніж спокійні й урівноважені німці та англійці.

Жовто-червоний. Приємне та веселе почуття, що викликає помаранчевий колір, посилюється до ейфорійно-могутнього в яскравому жовто-червоному. Активний бік цього кольору сягає піку. Барва ця приваблює людей енергійних, здорових, а також дітей та представників диких племен. У людей із слабкою психікою вона може викликати потрясіння.

Синій. Як колір — це енергія, — означає Гете, — але він розташований на негативному полюсі і у своїй величній чистоті являє собою начебто хвилююче “ніщо”. Гете відчував містицизм синього й означає, що він має дивну, невимовну дію. Синій начебто притягує до себе і водночас віддаляється від людини. Синій пов’язаний також з відчуттям холоду. Кімнати, де переважає синій, здаються просторими, але пустими й холодними. Якщо дивитися на світ крізь синє скло, то він постає у сумному вигляді.

Червоно-синій (бузковий). Цей колір викликає відчуття тривоги. Колір живий, але безрадісний.

Синьо-червоний (фіалковий). Відчуття тривоги значно посилюється. Витримати цей колір тривалий час дуже важко, якщо він не розбавлений.

Червоний. Гармонійне поєднання жовтого та синього полюсів, тому око знаходить у цьому кольорі “ідеальне задоволення”. Червоний справляє враження серйозності, гідності, благовоління. Темний відтінок символізує старість, а світлий — юність.

Пурпурний. Говорячи про пурпур, Гете зазначає, що це улюблений колір можновладців, який виражає серйозність та велич. Але якщо дивитись на світ крізь пурпурне скло, то він постане у жахливому вигляді, як у день Страшного Суду.

Зелений. Якщо жовтий і синій змішати між собою, то виникає зелений. На цьому кольорі спочиває око й душа. Настільки, що не хочеться йти далі.

Проте вплив лише окремих кольорів, за термінологією Гете, “обмежує” душу, яка намагається досягти цілісності. Виходячи із вчення Гете про кольорову гармонію та цілісність можна відзначити, наприклад, що психічна дія жовтого кольору для свого врівноваження потребує дії червоно-синього. Гете також виокремлює такі гармонійні кольорові поєднання: синій — червоно-жовтий, пурпур — зелений.

Розглянемо сучасні дослідження, присвячені впливові кольору на психіку людини. Останнім часом їх з’явилося чимало. Так, у 2001 р. вийшла монографія Б. А. Базими “Цвет и психика”, в якій докладно аналізуються існуючі теорії зв’язку кольору та психічних станів, подано як дискусійні, так і загальноприйняті теорії. Наголошено, зокрема, на тому, що синій колір і певною мірою зелений характеризуються як релаксуючі та заспокоюючі, тому їм надають перевагу люди, що мають потребу розслабитися і відпочити. Водночас надто тривалий вплив цих кольорів призводить до гальмування й навіть до депресії, викликає враження чогось сумного та нудного. Червоний і жовтий, навпаки — кольори активні, вони стимулюють і збуджують. Цих барв потребує людина, котра добре відпочила й прагне застосувати свою енергію. Однак тривала дія червоної чи жовтої барви може призвести до перезбудження, а потім і до захисного гальмування нервової системи.

Чимало наукових праць присвячено тому, яким кольорам надають перевагу діти, а які вони відкидають. Отже, експериментально доведено, що найулюбленіша барва дітей молодшого віку — червона, за нею йде жовта, причому навіть тривала дія цих кольорів не перевтомлює і не перезбуджує дітей молодшого віку, а навіть заспокоює їх і дає відчуття комфорту. Водночас діти не люблять чорного, сірого та коричневого кольорів. Тож якщо дитина надає перевагу останнім, це може

свідчити про якісь психологічні проблеми цієї дитини. Як зазначає Б. А. Базима, кольори можна порівняти з вітамінами, необхідними дитині для повноцінного розвитку. За аналогією з явищем авітамінозу можна говорити про “кольорову депривацію”, що може призвести до затримок у розвитку психіки дитини [1].

Якщо говорити про вибір кольору дорослими, то він залежатиме від емоційного стану, а також од віку й рівня освіти. Так, на людей зі здоровою, не стомленою нервовою системою яскраві, прості, чисті кольори діють як активні подразники, вони імпонують дітям, підліткам, молоді, а також людям фізичної праці. Складні, малонасичені, розбавлені відтінки діють, як правило, заспокійливо, викликають непрості відчуття й задовольняють потреби людей з досить високим культурним рівнем, їм надають перевагу люди середнього та похилого віку, особи зі стомленою чи слабкою нервовою системою.

У вітчизняній науці з'явилися також цікаві дослідження С. А. Мадяра, Ф. Юр'єва та О. Ковалевської про вплив певної гами кольорів на психофізіологічний стан людини. Ці вчені дійшли висновку, що, створюючи картини і не викликаючи колоритом жодних свідомих асоціацій (картини мали вигляд композицій різноколірних фігур), можна коригувати психічний стан людини, лікувати її [15].

Освітлення. Важливим фактором середовища, що діє на зір, є освітлення. Існують дослідження впливу освітлення на психічний стан людини. Наприклад, встановлено, що недостатнє освітлення може призвести до депресії. У зв'язку з цим психологи радять краще освітлювати приміщення, особливо у зимовий період, коли природного освітлення замало і люди найбільше схильні впадати в депресію.

Відомо також, що зміна природного освітлення протягом доби (день і ніч) певною мірою впливає на психічний стан людини. Адже після активного, напруженого й насиченого подіями дня настає ніч, з настанням сутінок і темряви людина розслабляється й відпочиває. Яскравий сонячний ранок сприяє швидкому просинанню, досягненню необхідного рівня активності. А якщо зранку похмуро, у природі переважають похмуро-сині кольори, то налаштуватися на активну діяльність буває

дуже важко, людина може впасти в пасивний, дрімотний стан і перебувати в ньому досить довго. Через це виникають складні психофізіологічні проблеми у житті мешканців Півночі, де ніч і день тривають по півроку.

Інформація. Список факторів середовища, що діють на зір, буде неповним, якщо не згадати про такий суто антропогенний фактор, як інформація. Безумовно, можна зазначити, що інформація у широкому розумінні присутня в будь-якому об'єкті середовища, але тут ми вживаємо це поняття у вузькому значенні. Отже, йдеться про інформацію, що надходить до людини з газет, журналів, рекламних плакатів, афіш, дощок оголошень і телевізійних екранів (остання має комбінований зорово-слуховий характер). Психологічні дослідження переважно свідчать про негативний характер впливу зазначеного фактора на людину.

Слухові фактори. Слухові фактори навколишнього середовища, як і зорові, також поділяються на *біогенні* та *антропогенні*, а також на *корисні*, *шкідливі* та *нейтральні*.

До факторів навколишнього середовища, що впливають на людину через слуховий аналізатор, належать людські голоси, шум (як біогенний, так і антропогенний), звуки природи, музика.

Найбільший вплив тут має *шум*. Шум може бути як біогенного, так і антропогенного походження. Біогенний шум — це звуки природи: шелестіння листя, пошум дощу, грім та ін. Такі звуки, як правило, діють на психіку сприятливо або нейтрально.

Інакше діє на психіку так званий антропогенний шум — шум різноманітних машин та агрегатів. Вченими встановлено, що такий шум часто має негативний вплив на людину. Він підвищує агресивність, знижує працездатність, а також знижує рівень уваги та бажання співробітництва.

Звуки, які ми чуємо, вимірюються у Белах, але частіше використовуються десятки частини Белів — децибели (дБ). Нижній слуховий поріг слухового відчуття (тобто, коли ми тільки починаємо сприймати звуки) починається з 0 дБ. Верхній слуховий поріг (коли звукове відчуття замінюється больовим) дорівнює 140 дБ. Але вже звуки, що перевищують рівень 100 дБ, можуть викликати почуття значного дискомфорту. Розглянемо таблицю рівнів шуму (табл. 4).

Рівні шуму

Децибели	Характер звуків
140	Верхній поріг слухового відчуття
130	Зліт реактивного літака
120	Політ реактивного літака на висоті менше 100 м
110	Концерт рок-групи
100	Пневматичне свердло
90	Шум дорожнього руху
80	Поїзд, що рухається
70	Пилосос
60	Шум натовпу
50	Голосна розмова
40	Звичайна розмова
20	Фон у бібліотеці
10	Природний фон
0	Нижній поріг слухового відчуття

До антропогенних слухових факторів належить і музика. Її вплив на психіку людини неоднозначний. Одна музика заспокоює, інша — збуджує, а є й така, що роздратовує. На деяких концертах рок-музикантів інтенсивність шуму сягає рівнів, що можуть відчутно зашкодити як фізичному, так і психічному здоров'ю людини.

Протилежною шумові є абсолютна тиша. Із цим фактором людина може зустрітися переважно в експериментальних умовах, але вона зустрічається з відносною тишею, що більш-менш наближається до абсолютної. І ця тиша, як встановили дослідники, має більший негативний вплив на психіку людини, ніж шум. Вона може викликати почуття страху, самотності, що в побуті називається “гробова тиша”, вона також знижує працездатність і розсіює увагу. Адже для людини характерно перебувати у світі звуків, навіть в утробі матері дитина чує різні звуки й людські голоси. Отже, тиша є нетиповим фактором середовища і має досить негативний вплив на людську психіку.

Нюховий фактор. Останнім часом цей фактор середовища почали досить активно використовувати для впливу на психо-

фізіологічний стан людини. Існує цілий напрямок у лікуванні та поліпшенні психічного стану — ароматерапія. Однак існують також запахи, що діють вкрай несприятливо на психіку й загальний стан здоров'я. Це, здебільшого, антропогенні фактори.

Вібраційний фактор. З вібраційним фактором людина має справу не тільки під час поїздок у транспорті чи під час роботи зі спеціальною технікою, наприклад, відбійного молотка, а й у власній домівці, особливо якщо вона мешкає в багатоповерховому будинку. Різноманітні технічні пристрої й транспорт можуть призводити до вібрації в житлових приміщеннях і приміщеннях загального користування. Зазначимо, що навіть невелика вібрація у житловому приміщенні сприймається людиною як фактор сторонній і зайвий, що негативно впливає не так на фізіологію, як на психіку людини, викликаючи тривогу та роздратування.

Поряд із зазначеними факторами середовища, які мають значний вплив на психіку людини, існують інші, менш поширені у повсякденному житті або менш досліджені наукою. Серед них — штучне магнітне, електричне та електромагнітне поля, радіоактивне випромінювання тощо.

Особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища. Дослідження з екологічної психології та психології сприймання засвідчують, що рівень негативної дії навколишнього середовища на людину значною мірою залежить від її індивідуальної реакції на фактори цього середовища. Наприклад, індивідуальна реакція на тісноту в міському транспорті у пасажирів досить різноманітна — “один засмучений, другий стоїчно сприймає долю оселедця у бочці й навіть намагається жартувати, третій використовує ситуацію для знайомства чи для створення гербарію людської ботаніки”, четвертий відмежовується від усього за допомогою плеера чи газети, а п'ятий — просто спить [28].

Залежно від того як люди сприймають стресову ситуацію, М. Черноушек пропонує поділяти їх на “бігових коней” та “черепах”.

“*Бігові коні*” з будь-якої ситуації виходять з активом, а не з пасивом. Вони не сприймають ситуацію трагічно, мають більшу схильність до ризику і віддають перевагу новому.

“Черепахи” беруть усе близько до серця і тому більше страждають від стресу. Для них властиво відкладати важливі рішення в надії уникнути стресу. Вони не розуміють, що тим самим провокують стрес. Почуття гумору в них розвинено слабо, вони легко піддаються снодійному впливу телебачення. Вони багато сплять та вживають багато ліків [28].

Безумовно, така класифікація не є суворо науковою, але вона відповідає певним спостереженням.

По-різному реагують на стресові ситуації, що викликані факторами, характерними для великих міст, сільські й міські жителі. Так, жителі великих міст навчилися ігнорувати шум, бруд, натовп. Сільські жителі сприймають таку ситуацію як дуже неприємну.

Однак адаптацію до негативних факторів середовища не завжди слід розглядати як позитивну. Адже у людей звиклих до забрудненого, зруйнованого середовища, не виникає бажання щось змінювати на краще в цьому середовищі. Отже, адаптація до негативних факторів вважається абсолютно доцільною лише тоді, коли людина не може вплинути на ці фактори.

Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців

Існує таке поняття, як середовище проживання етносу. Під ним розуміють ландшафт і клімат, особливості ґрунтів і розміри території, картину зоряного неба й корисні копалини, флору, фауну, водойми та інші елементи, що створюють неповторну своєрідність цього середовища, яке впливає на особливості взаємодії етносу з природою. А це, своєю чергою, пояснює екологічну зумовленість асоціацій, пізнавальних процесів, комунікації, стереотипи поведінки, різноманітні форми суспільної свідомості тощо.

Як вважають деякі дослідники, менталітет — “це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їх реагування на нього” [5; 14; 18]. Можна погодитися з думкою О. Киричука, що “менталітет — складна ієрархічна система, яка

визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їхні цілі та мотиви життєдіяльності”.

Український менталітет — це результат відображення специфіки взаємодії українців з природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично [13].

Причому вважається, що вплив природних умов на український менталітет особливо відчутний.

Дію екологічного чинника на психологічну діяльність українського етносу досліджують вітчизняні науковці М. Гримич, О. Киричук, О. Кульчицький, В. Павленко, І. Рибчин, В. Скребець, С. Таглін. Так, зв'язкові ландшафту з особливостями етнопсихології українців присвятив свою працю І. Рибчин, де він послідовно аналізує вплив основних зон України (степового, лісостепового та гористого ландшафту) на особливості емоційної сфери та мотиваційних установок корінного населення України [21]. А, скажімо, О. Кульчицький виокремлює географічний аспект як один із чинників, що впливають на психологію українців. Свою ідею про переважання в українців установок на рефлексію (самозаглиблення й самопізнання), а не на активну предметну діяльність автор аргументує, залучаючи як докази суто екологічні особливості України [14].

Значний вплив геопсихічних чинників відзначає також О. Киричук: “Низинна степова смуга лісостепу; височинна смуга лісостепу від Поділля, Волині і до Покуття, до Бессарабії та височин Придніпров'я; смуга лісистих північних і північно-західних низин; гірська смуга Карпат. Загалом ми маємо “психіку верховинця”, “людини лісу”, “сина степу” та ін.” [13].

В. Хрущ і О. Хрущ, які вивчали особливості психологічного складу різних етнічних груп Прикарпаття, відзначають у них непоборний потяг до свободи, нетерпимість до будь-яких форм примусу й тоталітаризму. Важливими ознаками психології й рисами характеру гірських жителів є сміливість і волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість. Закріпленню цих рис у поколіннях сприяли спосіб життя горян, природне середовище їх проживання, народна педагогіка.

“З давніх-давен, — пише О. Хрущ, — на високогір'ї розселилися люди сміливі, сильні й вільні. Боротьба з силами природи, специфічна система виховання, що ґрунтується на засадах етнопедагогіки, трудових традицій і народних звичаїв, — усе це формувало почуття незалежності людської гідності” [17].

Можна дійти висновку, що такі особливості сприйняття світу й свого становища в ньому притаманні саме менталітетові горян.

Децо інші особливості помічає О. Кульчицький у менталітеті жителів степових районів України, пояснюючи їх географічними чинниками. Він вважає, що “життя серед неосяжних степових просторів не пробуджує активності, навпаки, — пробуджує почуття безмежного, недосяжного, неозорого і абсолютного”, сприяє скоріше філософським роздумам, аніж активним діям. У цьому ж напрямку, за О. Кульчицьким, діє й такий унікальний екологічний елемент, що підкреслює своєрідність України, як особливість її ґрунтів. Відомі всьому світові надзвичайно родючі українські землі — чорноземи — забезпечували селян усім необхідним, тому їм не треба було докладати неминучих в інших куточках землі зусиль; це, мовляв, не сприяло виникненню у них додаткових стимулів до активності, залишаючи пріоритет за рефлексією.

Зовсім інших висновків щодо впливу благодатних українських чорноземів на етнопсихологічні особливості українців доходить сучасна дослідниця М. Гримич [5]. Наявність багатих ґрунтів, вважає вона, спричинювалася до того, що врожай сприймався в народі як величина, що залежить, переважно, від метеорологічних чинників, які, своєю чергою, на думку селян, залежали від волі Всевишнього, а також могли змінюватися від бажання й волі їх самих. Інакше кажучи, особливість українських ґрунтів сприяла розвиткові магічного мислення у корінного населення України, переважанню його над радикальним мисленням. Гіперрозвиненість магічного мислення відображається в особливостях української народної медицини, у багатьох календарних і родинних святах, навіть у мотивах народних пісень. Так, в українських піснях часто зустрічається мотив “чарування”, приворожування, чаклування. М. Гримич зазначає, що переважання магічного мислення позначилося також на психології народу, внаслідок чого розвинулися такі його риси, як обережність, передбачливість, зволікання з прийняттям рішень і реалізацією задуманого, позаяк українці зважали на можливі магічні впливи, хотіли їх урахувати і, якщо це можливо, відвернути. Безумовно, магічне мислення присутнє у житті й народному побуті. Хоча воно помітно нівелюється

християнством українців, адже християнство і магія несумісні. Магія — це пріоритет язичництва.

Крім того, явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних “посередників”, якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси й кохання та ін. Природа, як зазначає В. Скребець, впливає на формування української ментальності через такі символи своєрідно й дієво. Крім того, оскільки природа відчутно впливає на український менталітет, то основними природно зумовленими характеристиками українців стали: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, інтроверсія (спрямованість психічної діяльності всередину), прагнення прикрасити й урізноманітнити подвір’я, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м’якість, розвинена уява, сентиментальність [25].

Завдяки квітучій українській природі національна душа перебуває в чуттєвій площині настрою в ліричній пісні. Поетичний пісенний ліризм в українському народі живе споконвіку, знов і знов народжується, розквітає або ж сумує, плаче, страждає. Дослідники рис національного характеру відзначають в українцях надійність і спокійну зосередженість, спостережливість. Однак сила емоційного мрійництва може знижувати в українському характері роль раціонально-вольового компонента, що створює передумови для нерішучості, труднощів з вибором, невизначеності. У геопсихічному контексті чуттєвого сприйняття м’якості лісостепу й широких полів проявляється споглядальність українців [13].

Упродовж усієї своєї історії український народ прагнув жити в злагоді з природою. В Україні здавна розуміли, що людина — невіддільна частина природи, тому між природними умовами та народною психікою встановився тісний зв’язок. Природні умови й ресурси зумовлюють не лише характер матеріального виробництва, а й духовну активність світогляду. В українському менталітеті віками склався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що випливає з виняткової важливості всього природного в житті взагалі. Це спонука-

ло як до діалогу з природою, так і до звертання до її мудрості в практичних справах, пізнанні, творчості.

Екологічна свідомість наших предків в українському народному епосі набуває характеру натуралізації, тобто схильності до зіставлення, порівняння, ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи. Завдяки натуралізації особистість і її якості належать до певного класу природних явищ або природних об'єктів. Наприклад, молоду гарну дівчину українці називали “червона калина”; доброзичливу людину — “ясне сонечко”; широко відоме побажання — “будь здоровий, як вода, і високий, як верба”; молодий здоровий парубок асоціювався з міцним дубком, а самотня жінка — з вербою.

Психологічна природа натуралізації звичайної свідомості українців свідчить про її зв'язок з екологічною дійсністю, сягаючи своїм корінням в емоційно-пізнавальні знакові сторони ставлення людини до своїх природних витоків [25].

“Потяг до краси насичує усе життя українця. Крім царини музичної й поетичної творчості, видно це і в одязі, і в житлі, і в любові до природи... Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, казок тощо” [25]. Схожі висловлювання можна знайти у працях багатьох інших дослідників, які намагаються оцінити характер українців.

Яскравий індивідуалізм — це те, що першим впадає в очі чужоземцеві. Тому в описах України, від Гердера до сучасних мандрівників, звертається увага на цю рису українського характеру.

Як зазначали В. Павленко і С. Таглін, екологічні чинники як колись, так і тепер часто залучаються для пояснення психологічних особливостей певного народу. Однак встановлення взаємозв'язку між елементами навколишнього середовища й певними особливостями психічної діяльності здійснюється досить довільно й суб'єктивно. Очевидно, тільки цим можна пояснити той факт, що одні й ті самі екологічні чинники у різних авторів зумовлюють абсолютно різні етнопсихологічні властивості, а коріння аналогічних характеристик психологічної діяльності вони вбачають у різних елементах природного середовища [18].

Останнім часом у дослідженнях з екологічної та етнічної психології наголошується на тому, що штучний чинник екологічного середовища значно потіснив природний за впливом на сучасну людину. Так, українцям тепер нечасто випадає нагода милуватися безкраїми степами та квітучими садами. Здебільшого їм доводиться споглядати одноманітну й незграбну архітектуру типових масивів. Деякі психологи навіть вважають, що людина, яка весь час споглядає архітектуру так званих спальних масивів типу Борщагівки або Оболоні (маються на увазі будинки, збудовані у 70–80 роках) в Києві, поступово деградує.

Безумовно, ми не схильні жорстко пов'язувати сучасну архітектуру й психологію сучасних українців, проте розривання зв'язку з природою, споживацьке ставлення до неї і антропоцентризм у її сприйнятті (природа для людини, а не людина серед природи) призводять до негативних наслідків.

Для того щоб завершити розгляд впливу навколишнього середовища (зокрема архітектури) на психологію сучасних українців, наведемо міркування, висловлені Л. Шклярком. Він наголошує на тому, що сучасна типова забудова майже викоринила національний архітектурний колорит. Безумовно, зважаючи на сучасні темпи будівництва, неможливо уникнути часткової уніфікації, але потрібно також враховувати те, що національне відродження передбачає й відродження етнічно осмисленого простору, який своєю чергою значною мірою впливає на формування етнічної самосвідомості. “Зберегти і примножити етнокультурну поліфонію життєвого простору України — одне з найважливіших завдань з реалізації програми цілісного розвитку національної культури. Це ще й тому важливо, що етнокультура житла була найбільш раціональною з погляду здоров'я й етнопсихології людей, органічно поєднувалася зі структурою й кліматичними особливостями середовища. Знайти оптимальну міру соціально необхідних умов життєзабезпечення міста, села, країни й етнопсихологічних елементів — комплексне завдання гуманітарних, технічних, управлінських наук, що мають єдину вихідну й кінцеву мету своєї діяльності — людину в її етнопсихологічному світі” [29].

1. Дайте визначення понять “біогенні фактори середовища” та “антропогенні фактори середовища”.
2. Наведіть приклади антропогенних факторів середовища.
3. Розкажіть про вплив біогенних факторів середовища на людину.
4. У чому полягає сутність класифікації факторів середовища за ефектом дії на людину?
5. Як екологія впливає на психологію етносу?

3.3. ВПЛИВ ЛЮДИНИ НА СЕРЕДОВИЩЕ

Антропогенний вплив на географічний стан Землі. Останнім часом людина стала основним геоформуєчим фактором. Внаслідок господарської діяльності людини планета Земля змінює свій вигляд: на місці родючих ланів постають пустелі, на місці мальовничих озер — болота, а гористі місцевості перетворюються на рівнини.

Така діяльність людини може бути як конструктивною, так і деструктивною. Прикладом конструктивної діяльності людини у доквіллі може стати така країна, як Нідерланди. Її жителі люблять говорити про те, що вони власними руками створили свою країну. Адже завдяки потужній системі каналів і дамб жителі Нідерландів відвоювали у моря близько 40 % своєї території, яка була затоплена під час льодовикового періоду. Сьогодні там розташовані одні з найкращих сільськогосподарських угідь у світі.

Але перетворююча людська діяльність має і зворотний бік. Прикладів тут можна навести багато. Згадаймо Асуанську дамбу, яку свого часу Радянський Союз допомагав будувати Єгипту. До побудови цієї дамби Ніл століттями щорічно затоплював низинні землі вздовж своїх берегів, залишаючи після повеней шар поживного, багатого на мінерали мулу, що сприяло надзвичайній родючості цих земель. Все життя у Єгипті було сконцентровано навколо берегів цієї ріки. Стародавні єгиптяни поклонялися Нілові як божеству-годувальнику. Принесений річкою мул сягав навіть морського узбережжя. Там він нашаровувався, створюючи рівнинну місцевість, де ріка роз-

галужувалася на протоки, утворюючи конфігурацію, що нагадувала грецьку літеру “дельта”. Цю місцевість так і назвали — дельта Нілу. Сьогодні значна частина мулу залишається за Асуанською дамбою й накопичується на дні озера Насер. Це призводить до загрози як існуванню самого озера, так і всієї берегової лінії Нілу. Отже, рельєфові Єгипту загрожують значні негативні зміни.

Хрестоматійно відомим наслідком деструктивного впливу діяльності людини у середовищі є найбільша у світі пустеля Сахара. Більшість інших пустель також виникло як результат людської діяльності. Зокрема, через надто інтенсивний розвиток скотарства та вирубування дерев і кущів виникли пустелі в Середній Азії, Центральній Австралії, на Аравійському півострові та інших місцях. У зв'язку з цим можна згадати про феномен “трагедії общинних вигонів” Д. Майєрса, який ми наводили на початку цього посібника.

Негативного впливу зазнала екологія Київщини внаслідок створення Київського водосховища, або так званого “Київського моря”, яке згодом перетворилось на смердюче болото.

Обличчя Землі змінюють шосейні та залізничні дороги з їх насипами й підрізними схилами, терикони шахт, що спотворюють пейзажі індустріальних міст, різноманітні труби, що випускають чорний дим у повітря.

Вирубування дерев та інших рослин, чия коренева система скріплює ґрунти, призводить до ерозії* ґрунтів. Саме ці непродумані дії людини спричинили виникнення у 30-х роках ХХ ст. Пилового котла на Великих рівнинах, а сьогодні загрожують басейнові Амазонки в Південній Америці. Неконтрольоване вирубування лісу в Карпатах останніми роками також призводить до стихійних лих — затоплення прикарпатської місцевості.

Вплив на атмосферу. Якщо обличчя Землі, її ґрунти, гори, ріки, моря, ліси людство змінює вже протягом тисячоліть, то атмосфера почала зазнавати значного впливу з боку людини лише впродовж останніх 200 років. Внаслідок глобальної індустріалізації порушився пропорційний склад газів, необхідний

* Ерозія — *тут*: руйнування гірських порід водяними потоками, морем, вітром, льодом.

для збалансованої атмосфери. Через понаднормову концентрацію так званих парникових газів в атмосфері затримується надмірна кількість тепла, що призводить до глобального потепління на Землі. А використання в побутових цілях фреону (його використовують при виробництві холодильників, аерозольних балончиків та пінопласту) стало причиною руйнування озонового шару атмосфери й утворення так званих “озонових дірок”.

Вплив на літосферу. *Літосфера* — це зовнішня тверда оболонка Землі, яка включає всю земну кору, а також частину верхньої мантії. Літосфера є середовищем існування всіх мінеральних ресурсів, а тому — одним із основних об’єктів антропогенної діяльності. Інтенсивна діяльність людства, спрямована на добування мінеральних ресурсів, стає дедалі менше контрольованою, майже некерованою й загрожує глобальною екологічною катастрофою.

У верхній частині континентальної земної кори розташовані ґрунти, які мають надзвичайно важливе значення для людства.

Вплив на ґрунти. *Ґрунтом* називається самостійне природне орґано-мінеральне тіло, яке виникло на поверхні Землі внаслідок тривалого впливу біотичних, абіотичних і антропогенних факторів. Ґрунти створюють відповідні умови для розвитку рослин, підвищення їх родючості. Останнім часом посилюється антропогенний вплив на ґрунти. Так, використання у господарстві великої кількості добрив впливає на бактерії, що розкладають органічний матеріал ґрунту, який служить живленням для рослин. Шкодиать бактеріям та іншим ґрунтовим організмам також пестициди, що використовуються для знищення шкідливих комах. Причиною забруднення ґрунтів стають і численні аварії, найбільшою з яких є аварія на ЧАЕС.

Кислотні дощі — це явище, що поєднує в собі негативний вплив людини на атмосферу, водні басейни, на рослинний і тваринний світ. Шкідливі відходи людської діяльності, що потрапляють в атмосферу, змішуються там з водою й перетворюються на кислоти, які потім випадають у вигляді дощу. Кислотні дощі руйнують будівлі, отруюють водойми, рослини, тварин, рибу — риба гине, трава та листя на деревах вигорає, роз’їдаються пам’ятки культури й архітектури, знищуються посіви. Вливаючись у водойми, кислотні дощі здатні знищувати навіть

найдрібніші форми життя. Виявляється, що внаслідок кислотних дощів вода в багатьох озерах перетворилась на слабкий кислотний розчин. Вчені пропонували навіть кидати у воду вапнякові добавки для нейтралізації кислоти, але від цього теж може постраждати флора і фауна.

Забруднення водного басейну. Внаслідок промислової діяльності людини до озер, річок, морів та океанів потрапляє значна кількість шкідливих речовин — нафта, нафтопродукти, різноманітні кислоти, інші хімічні сполуки. На сьогоднішні 30 % вод світового басейну вкрито нафтовою плівкою. Кількість води, придатної до вживання, зменшується з кожним роком. Крім того, тривалий час океани використовуються людством як смітники та місця поховання промислових відходів. Надзвичайно токсичні отруйні речовини скидаються в море в металевих контейнерах, які рано чи пізно будуть знищені іржею, а токсини потраплять у воду, знищивши навкруги все живе.

Вплив на флору і фауну. Знищення рослин і тварин людиною відбувалось протягом усього існування людства. Але на ранніх етапах розвитку людства це знищення не було таким масштабним, через те флора й фауна встигала щоразу відновлюватись. Останнім часом діяльність людства у цьому напрямку набула катастрофічних масштабів. Наприклад, тропічні ліси зараз випаляються й вирубуються з інтенсивністю 160 тис. км² на день.

На Землі нині мешкає близько десяти мільйонів різноманітних видів тварин. Встановлено також, що наприкінці ХХ ст. один мільйон видів тварин зник назавжди. Причиною їх зникнення є переважно діяльність людини. Вчені зазначають, що останнім часом процес зникнення тварин і рослин на Землі значно прискорився. Якщо його не зупинити, то щорічно зникатиме 50 000 видів рослин і тварин.

Вплив на мікроорганізми. Мікроорганізми — важлива складова екосистем, і якщо гинуть мікроорганізми, які є ланкою певної екосистеми, то вся ця екосистема опиняється під загрозою. Мікроорганізми гинуть від хімічного забруднення середовища, від зміни клімату та від інших факторів, спричинених людською діяльністю.

З іншого боку, існують численні таємні військові лабораторії, де створюються різноманітні види мікроорганізмів — так звана бактеріологічна зброя. Час від часу ці мікроорганізми по-

трапляють у довкілля, де відбувається їхнє неконтрольоване поширення.

Новітні проблеми екологічної психології — генна інженерія та клонування. Досвід свідчить, що наукові розробки можуть бути спрямовані як на користь довкіллю загалом і людині зокрема, так і на шкоду. Вчені, розпочинаючи свої експерименти, не завжди можуть спрогнозувати їхні наслідки. Нині в наукових колах триває дискусія з приводу втручання людини у природний код — ген. Ця дискусія вже навіть вийшла за межі наукового середовища, оскільки населенню пропонуються продукти, виготовлені за допомогою генної інженерії, — продукти з модифікованими генами. Вплив таких продуктів на здоров'я людства ще потрібно досить ретельно вивчити, але вони вже широко використовуються в повсякденному житті.

Найновіша проблема втручання людини в природу — це проблема клонування, тобто штучного дублювання й вирощування живих організмів, яка неоднозначно сприймається світовою громадськістю. Але широкий науковий загал висловлюється за цей метод, оскільки за його допомогою можна відтворити навіть ті види тварин, які вже давно зникли.

Глобальні наслідки впливу людини на довкілля. Отже, у взаємодії людини й довкілля спрацьовує “ефект бумеранга” — людина завдає шкоди довкіллю, довкілля б'є по людині — її здоров'ю, її сьогоденню й майбутньому. Людина — невіддільна складова природи, складова довкілля загалом. Знищуючи довкілля, людство знищує себе.

П'ята частина жителів Землі дихає повітрям, надмірно забрудненим шкідливими газами. Це спричинило різке підвищення кількості захворювань грудної клітини й легень. Збільшилася й кількість людей, які страждають на ракові захворювання шкіри внаслідок дії ультрафіолетових променів сонця, які проникають через зруйнований озоновий шар.

Віками люди намагалися підкорити природу, вирубуючи ліси, облаштували й обживали нові території. Але за останні 200 років наука і техніка досягли такого рівня розвитку, що їх безконтрольне використання загрожує всьому живому (в тому числі і людині) повним знищенням.

Вчені-екологи мають рацію, називаючи Землю живим організмом. Адже, як і в системі здорового людського організму, регуляційні системи планети дають змогу підтримувати в ній

життя. Але через маніпулювання довкіллям, різкі зміни в ньому Земля може перетворитися на мертву пустелю. Земля перебуває в нестійкій екологічній рівновазі. Щоб не допустити катастрофи, людство повинно підтримувати цю рівновагу.

Поняття про природокористування та природоохоронну діяльність

Підсумовуючи сказане в попередніх розділах, слід зазначити, що наприкінці ХХ ст. значно загострилися екологічні проблеми, а викликала це загострення насамперед діяльність людства. За даними ЮНЕСКО, з початку існування людства і до початку ХХ ст. економіка створила валовий світовий продукт вартістю 60 млрд доларів США. А вже наприкінці ХХ ст. економіка створювала такий самий обсяг продукції за один день. Сьогодні головним джерелом збільшення валового продукту є біосфера, отже, подальше зростання виробництва можливе лише за рахунок руйнування біосфери. Через те ще в 1968 р. було скликано Міжурядову конференцію ЮНЕСКО з раціонального використання та охорони ресурсів біосфери, яка прийняла програму дій під назвою “Людина і біосфера”, пізніше проводилися не менш впливові та солідні конференції, зокрема, конференція 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, конференція 2002 р. в Йоганнесбурзі, видавалися різноманітні документи, але й донині актуальні слова О. Леопольда, сказані ним ще у 30-ті роки ХХ ст. про стан охорони довкілля: “Попри майже сто років пропаганди, розвиток цієї охорони йде черепашачим кроком й обмежується переважно благочестивими зітханнями на папері й красномовством на з’їздах та конференціях”*. Певним каталізатором, що прискорив зміну екологічної свідомості людства, стала Чорнобильська катастрофа, яка поклала край безпечним поглядам на розвиток відносин між людиною та довкіллям.

Розвиток історії взаємовідносин людства й природи показує, що їх визначає насамперед панівний у суспільстві спосіб діяльності в довкіллі.

О. Салтовський вирізняє такі етапи розвитку діяльності людини в природному середовищі [23]:

* *Леопольд О.* Календарь песчаного графства. — М., 1983. — С. 205.

- *природоподібна людська діяльність* — період присвоєння готових продуктів природи, коли людина діяла у своїх зовнішніх проявах як і будь-яка інша жива істота;
- *природозгідна людська діяльність* — період, коли внаслідок накопичення знань про природу людина переходить до пристосування природного середовища під свої потреби й відтворює необхідні їй компоненти природи, узгоджуючи свої запити з пізнаними вимогами природи;
- *“неприродної” (індустріальної) людської діяльності* — період, коли з’являються машини і людина намагається підкорити природу, проголошуючи себе її “царем”;
- *нової природозгідності (постіндустріальної)* — період, коли основною метою виробництва стає інформація у широкому розумінні, коли окремі машини замінюються системами машин і коли виникають реальні передумови подолання глобальної екологічної кризи та запобігання екологічній катастрофі.

Отже, відвернути глобальну екологічну катастрофу можна лише за умови узгодження діяльності людини з природними процесами, ліквідації відчуження між ними, а також пізнання законів розвитку та взаємодії суспільства й природи.

Крім того, слід зазначити, що природозгідна та природоохоронна діяльність має формуватися на всіх соціальних рівнях взаємодії людини та природи:

- “окрема особистість — природа”;
- “мала група — природа”;
- “велика група — природа”;
- “людське суспільство в цілому — природа”.

Якщо якась із зазначених ланок випадає, то загалом природоохоронна діяльність не буде ефективною.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Наведіть приклади руйнівного впливу людини на природне середовище. Які методи запобігання цьому впливові ви можете запропонувати?
2. Чим насамперед визначається розвиток історії взаємовідносин людства та природи?
3. Які етапи розвитку діяльності людини в природному середовищі ви знаєте?

Розділ 4

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

4.1. ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ, ЇЇ СУТНІСТЬ, ВЛАСТИВОСТІ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

Проблеми визначення поняття “екологічна свідомість”. Важливою категорією в дослідженні проблем екологічної психології є категорія екологічної свідомості.

Категорія свідомості у психологічній науці визначається як *вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, властивий лише людині.*

Свідомість характеризується активністю й інтенціональністю*, тобто спрямованістю на предмет. Отже, свідомість — це завжди усвідомлення чогось. У свою чергу, екологічна психологія вивчає, зокрема, психічне відображення (усвідомлення) людиною природного, штучного та соціального середовища, і предметом вивчення у цьому випадку є екологічна свідомість.

Екологічна свідомість— це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення.

Для екологічної свідомості властиві усі ознаки свідомої діяльності людини з тією особливістю, що вона ініційована екологічним змістом.

Екологічна свідомість має трикомпонентну структуру:

- психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища — когнітивний компонент;

* Іntenція — (від лат. *intentio* — тяжіння) — спрямованість свідомості, мислення на будь-який предмет.

- ставлення до цього середовища — емотивний компонент;
- саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі (стратегії та технології взаємодії) — конативний (поведінковий) компонент.

Аналізуючи екологічну свідомість людини за допомогою зазначеної структури, ми можемо відповісти на такі запитання:

- Як людина сприймає навколишнє середовище?
- Як вона ставиться до цього середовища?
- Як поводитьсь в довіллі?

Саморефлексія та саморегуляція породжуються щоразу, але в кожному випадку окремо. Також окремо й щоразу конкретно формується особисте ставлення людини до довкілля. Підкреслюючи саме цю якість — ставлення людини до довкілля, — ми не тільки надаємо свідомості екологічного змісту, а й фокусуємо на ньому увагу за умови будь-якої дії: педагогічної, психологічної, інформаційної. Якщо до визначення наукових понять підходити коректно, то свідомість як психологічна категорія і явище людської психіки не може бути за своєю природою “екологічною”, “економічною”, “політичною” або ще якою-небудь. Але свідомість, як і мислення, може визначатися змістом та спрямованістю домінуючого ставлення людини до дійсності. У такому розумінні сутності екологічної спрямованості саме стосовно екологічного змісту психічного відображення дійсності можна говорити про екологічну свідомість.

Екологічна свідомість формується насамперед завдяки стилюванню екологічного мислення. Мислення як психічний процес взагалі виражається в пізнавальній діяльності індивіда й характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності. Специфіка ж саме екологічного мислення, на наш погляд, полягає в тому, що індивід мислить категоріями, за допомогою яких будується система “індивід — середовище”, відображається взаємодія та взаємозв’язок індивіда й середовища: природного, штучного, соціального. Крім того, екологічне мислення потребує такої інтелектуальної діяльності, завдяки якій прийняття потрібного рішення можливе лише за умов виходу за рамки заданих проблемою вимог у сфері: “біля”, “навколо”, “у зв’язку”, “з приводу” та ін. [25]. У межах екологічного мислення індивід визначає своє місце та роль у навколишньому середовищі, шукає напрямки діяльності у цьому

середовищі й шляхи її реалізації. До категорій екологічного мислення можна зарахувати такі категорії, як “своє — чуже”, “корисне — шкідливе”, “свідоме — несвідоме”, “економне — витратне” та ін. До того ж розвиток екологічного мислення, як і процесу пізнання дійсності взагалі, стане ефективнішим, якщо базуватиметься на сучасних наукових знаннях і теоретичних уявленнях. Отже, предметом педагогічних технологій екологічної освіти мають стати комплексні, інтегровані, міждисциплінарні наукові предмети природничого, управлінсько-технологічного, соціально-педагогічного, еколого-психологічного та іншого знання. За допомогою цих знань належить формувати, розвивати та вдосконалювати навички екологічного мислення [24].

Отже, як вважають фахівці з екологічної психології, екологічне мислення є основним структурним компонентом екологічної свідомості. Однак екологічна свідомість охоплює й інші психічні процеси. Так, Г. Акопов та О. Чердимова вважають, що екологічну свідомість утворюють такі компоненти:

- **екологічна увага**, яка тісно пов’язана з екологічною перцепцією (відчуття, сприймання) та екологічним мисленням (уява, мовлення);
- **екологічна пам’ять**, що супроводжується екологічним афектом (емоції, почуття) та екологічною волею (мотивація, дія).

Зазначені вище вчені також запропонували функціональну структуру екологічної свідомості, яку можна подати так:

- екологічне цілепокладання;
- екологічне знання;
- екологічне планування;
- екологічне програмування;
- екологічне прогнозування;
- екологічне ставлення;
- екологічне самоусвідомлення;
- екологічна оцінка;
- екологічна самооцінка;
- екологічний контроль.

Типи екологічної свідомості: антропоцентричний, природоцентричний та екоцентричний

Залежно від особливостей когнітивного, емотивного й конативного компонентів свідомості виокремлюють три типи екологічної свідомості: антропоцентричний, біоцентричний та екоцентричний.

Якщо розташувати названі типи екосвідомості на відрізьку прямої, то вони матимуть такий вигляд:

Антропоцентричний тип	Екоцентричний тип	Природоцентричний тип
--------------------------	----------------------	--------------------------

Отже, антропоцентричний тип екологічної свідомості прямо протилежний біоцентричному типу, а екоцентричний перебуває посередині між ними. Розглянемо докладно кожен тип.

Антропоцентричний тип екологічної свідомості

Антропоцентризм, — зазначає І. Кряж, — як домінуюча установка в сприйнятті природи виявляється:

- у залежності ставлення до екологічної проблематики від соціального контексту;
- в ігноруванні потреб інших живих істот;
- у залежності актуальності екологічно значущих дій від можливостей природи щодо задоволення людських потреб.

Отже, сутність антропоцентричної свідомості розкривається насамперед у таких світоглядних принципах:

1. Найвищою цінністю є людина. Усе інше в довкіллі цінне настільки, наскільки корисне людині. Довкілля — це власність людини і вона може розпоряджатися ним на власний розсуд.
2. Світ має ієрархічну будову. Вершину ієрархії займає людина, середину — речі, створені людиною, фундамент — об'єкти природи, які, у свою чергу, упорядковуються залежно від корисності для людини.
3. Метою взаємодії з довколишнім середовищем є використання його для задоволення тих чи інших потреб людини, для отримання нею “корисного продукту”. Природа — це об'єкт дії людини, а не самодостатній суб'єкт.
4. Розвиток довкілля має підпорядковуватися розвиткові людства (С. Дерябо, В. Ясвін, О. Рудоміно-Дусятська).

Антропоцентричні уявлення мають історичний характер. Вони сформувались як наслідок виокремлення людини з природи. Нині прояви антропоцентризму набули масового характеру. Навіть професіонали, зайняті охороною довкілля або пропагандою екологічних знань, використовують поняття “корисні та шкідливі види комах”, а поняття “корисні копалини” стало хрестоматійним. Екопсихологи наголошують, що установки антропоцентричної свідомості, пронизуючи всі сфери людської діяльності, є причиною сучасної екологічної кризи, яка загрожувє переростанням в екологічну катастрофу [8; 12; 22].

Як засвідчують дослідження І. Кряж, у юнацтва переважають антропоцентристські установки в уявленнях про відносини “людина-довкілля” [12]. Тобто навколишнє середовище сприймається через призму власних потреб, яким має служити. А дослідження співробітників лабораторії екологічної психології АПН України ім. Г. С. Костюка показали, що деякі юнаки та дівчата демонструють форму антропоцентричної екосвідомості, яку можна назвати егоцентричною. Цей тип екологічної свідомості характеризується тим, що людина у своєму ставленні до довкілля керується навіть не потребою, а лише власним настроєм. Наприклад, агресивно налаштований підліток витоптує клумбу з квітами біля школи, пише непристойні слова на паркані чи в під’їзді, знищує кнопки в ліфті. Таку свідомість і відповідну їй поведінку не можна назвати навіть антропоцентричною, тому що вона не спрямована на задоволення потреб людини і має лише деструктивний характер. Це свідчить про низьку ефективність традиційного екологічного навчання, що здійснюється з антропоцентристських позицій. Перехід же до протилежного — екоцентрованого навчання (де людина сприймає себе як частину довкілля, яка повинна бути в гармонії з іншими його частинами) зумовить орієнтування на системне бачення екологічної ситуації, основою якої має стати визнання потреб та розуміння життя інших живих істот. На особливостях екоцентричного типу екологічної свідомості ми зупинимось далі, а спершу розглянемо природоцентричний тип екологічної свідомості. За своєю сутністю він протилежний антропоцентричному.

Природоцентричний тип екологічної свідомості

Протилежним антропоцентричному типу екосвідомості є природоцентричний, або, як його ще називають, біоцентричний

тип свідомості. Його установки досить поширені у найбільш розвинених країнах світу — Німеччині, Франції, Нідерландах. Для природоцентричної свідомості характерні такі установки [8; 22]:

1. Найвищу цінність має природа. Людство повинно підкоритися природі. Вся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля.
2. Ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди — природа, а в її основі — людство, що спрямувало свій потенціал на службу природі.
3. Метою взаємодії з природою є збереження її недоторканною в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, які шкодять як людству загалом, так і окремій людині.
4. Розвиток природи мислиться як процес, якому має бути підпорядкований розвиток людства.

Отже, природоцентрична екологічна свідомість — це система уявлень про світ, що базується на ідеї підпорядкування соціуму природі [22].

Як приклад природоцентричної екосвідомості часто наводять тип свідомості, що панує у східних релігійно-філософських системах, які зберегли свою архаїчність. У цих системах єдність з природою переживається як повне злиття і зникнення межі між людиною та об'єктами довкілля.

У сучасній Європі природоцентрична свідомість набула радикальних форм, що проявляється в агресивних діях членів руху “зелених”, здебільшого перетворюючись на “екологічний фашизм”. Наприклад, відомо випадок, коли лісник так піклувався про збереження лісу, що вбивав людей, які намагалися рубати дерева, і закопував цих людей під тими деревами.

“Зелені” часто пропонують жорсткі шляхи виходу з екологічної кризи. Вони вважають, що вихід із кризи можливий лише за умови суворого самообмеження й відмови від досягнень цивілізації. Так, пропонується жити у простих будівлях на кшталт халабуд, одяг купувати лише раз у житті, а потім ремонтувати його і передавати від покоління до покоління. Пропагується отримувати врожай без хімікатів, відмовитися від синтетичних миючих засобів [3].

Таким чином, природоцентричний тип екосвідомості, хоча й протилежний за своїм змістом антропоцентричному, але не ви-

рішує проблеми подолання екологічної кризи. Програми природоцентристів занадто утопічні. Хоча варто зазначити, що носії природоцентричної екологічної свідомості орієнтують людське мислення на пошуки нових джерел енергії, розробку екологічно чистих технологій, зниження енергомісткості виробництва та поліпшення екології загалом. Але сам тип природоцентричної екосвідомості є лише зворотним боком антропоцентризму. Між цими двома типами екологічної свідомості лежить третій тип — екоцентричний.

Екоцентричний тип екологічної свідомості. Екоцентричний тип екосвідомості є справжньою альтернативою двом крайнім типам свідомості. Цей тип свідомості характеризується тим, що у відносинах людини й довколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку.

Екоцентрична свідомість характеризується такими особливостями [8; 22]:

1. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи. Людина — не власник природи, а один із членів природної спільноти.
2. Відмова від ієрархічної будови світу. Розум людини не дає їй привілеїв, а навпаки накладає на неї додаткові обов'язки щодо довкілля. Соціум не протистоїть світові природи, вони є елементами єдиної системи.
3. Мета взаємодії з природою — максимальне задоволення як потреб людини, так і всього природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування, окрім як з навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, а й давати. Вплив на природу замінюється взаємодією з нею.
4. Розвиток природи й людства мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

Ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В. І. Вернадським. Він уперше заговорив про ноосферу — єдину систему “людство — природа”, що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства.

Вернадський одним із перших усвідомив величезний перетворюючий вплив людської діяльності на зовнішні оболонки Землі та взаємозалежність усіх форм життя. Він стверджував,

що під впливом розвитку науки й пізнання біосфера має стати ноосферою, тобто цариною розуму, де панують закони мудрості та гармонії.

Сьогодні, усвідомлюючи загрозу глобальної екологічної катастрофи, вчені розробляють концепції збереження та розвитку довкілля, що ґрунтуються на принципах екоцентризму. Ці розробки спрямовані насамперед на визначення умов, за яких обсяги і різноманітність природних ресурсів не тільки зберігатимуться, а й збільшуватимуться так, щоб забезпечити потреби суспільного виробництва. Пропонуються напрями науково-практичної діяльності, які в перспективі дадуть змогу людству виконати це завдання. Найважливішими з них є:

- збільшення водних і ґрунтових ресурсів;
- підвищення продуктивності природних та штучних біоценозів;
- поліпшення якості водного та повітряного середовища;
- відновлення й поліпшення природного ландшафту;
- розвиток системи територій, що охороняються;
- збільшення видового різноманіття флори і фауни за допомогою їх штучного розведення та реакліматизації;
- осушення перезволожених та обводнення аридних територій;
- керування погодними умовами.

Деякі з цих напрямів уже практично реалізуються, але більшість перебувають на стадії теоретичних розробок [22].

Потрібно наголосити, що для успішної реалізації згаданих напрямів екологічної діяльності необхідно насамперед створити умови для масового формування екоцентричного типу свідомості. Як зазначає С. Дерябо, “екоцентричний тип свідомості являє собою кардинальну зміну образу світу, яку можна, мабуть, порівняти з переворотом у свідомості, здійсненим Коперніком завдяки зміні геоцентричної моделі Сонячної системи на геліоцентричну. Як тоді Земля втратила статус центру Всесвіту і його зайняло Сонце, так і тепер людина повинна відмовитися від уявлення про себе як про “центр” природи, світу, а це місце має зайняти принцип екологічної цілеспрямованості, “екологічний імператив” [8].

А. Калмиков та А. Калмикова запропонували доповнення до конструкту “природоцентризм — антропоцентризм”, яке харак-

теризує орієнтацію “ЕГОорієнтація — ЕКОорієнтація”. Внаслідок цього отримано чотири типи відносин людини й довкілля.

ЕГОорієнтований природоцентризм. Це ставлення схоже на ставлення дитини до батьків. Людина орієнтована на себе і діє тільки заради себе, але джерелом свого існування визнає виключно природу. Природа всесильна, і людина неспроможна впливати ні на неї, ні на свою долю. Людина може бути слухняною, за що отримає винагороду, або неслухняною, за що буде покарана. Така позиція була найпоширенішою в архаїчному суспільстві, де панував культ злих і добрих богів, а також характерна для сучасних езотеричних і магічних шкіл. Відносини мають характер “об’єкт-суб’єктних”. Об’єктом тут є людина.

ЕКОорієнтований природоцентризм. Світ не тільки центрується природою як найвищою цінністю, а й орієнтований сам на себе. Замість Людини як центру світу — якась істота, що була випадково створена природою, на кшталт сплеску смоли, що кипить. Світ розвивається за своїми законами і має власні цілі. Таке уявлення характерне як для вульгарного матеріалізму, так і для буддизму, представники якого сповідують деперсоналізоване божество — нірвані або Абсолютне Ніщо. У крайньому разі йдеться про звільнення біосфери від присутності людини. Характеризується “об’єкт-об’єктним” відносинами.

ЕГОорієнтований антропоцентризм. Ця досить сучасна форма ставлення до довкілля найповніше підкріплюється філософією екзистенціалізму (“Мета життя — життя”). Вона не тільки ставить людину в центр Всесвіту, а й усе, що відбувається у Всесвіті, є грою людського розуму. Такий пафос екзистенціалізму виник унаслідок запаморочення від успіхів технотронної цивілізації і пов’язаного з цими успіхами почуття відчуження від живої природи. Ці відносини мають характер “суб’єкт-об’єктних”, де об’єктом є природа.

ЕКОорієнтований антропоцентризм. Людина залишається центром Всесвіту й основною цінністю, але вона орієнтована на створення й облаштування власного дому — Світу. У центрі Всесвіту — людське серце, і серце це належить не тільки людині, а й Всесвіту. Всесвіт — не просто скупчення матеріальних тіл, а олюднений організм. Найповніше ця ідея розвинена у християнській культурі. Світогляд, що виокремлює людину як вінець творіння, покладає на неї відповідальність за стан усьо-

го тваринного й орієнтований на подолання хаосу та закону смерті в природі. Цей тип взаємовідносин має характер “суб’єкт-суб’єктних”.

Отже, доповнення до конструкту “природоцентризм — антропоцентризм”, запропоноване А. Калмиковим та А. Калмиковою, — досить суттєве й певною мірою вирішує проблему антропоцентризму. Адже, якщо бути відвертими до кінця, то людство може позбутися антропоцентризму лише декларативно, на теоретичному рівні, але людина завжди дивитиметься на довкілля як на навколишнє середовище і центром у цьому середовищі буде все-таки людина. Проте існує суттєва відмінність між людиною-хазяїном, що з любов’ю дбає про облаштування свого довкілля, та загарбником, що лише знищує, грабує і не планує далі жити в тому довкіллі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття “екологічна свідомість”.
2. Які типи екологічної свідомості ви знаєте?
3. Охарактеризуйте антропоцентричний тип екологічної свідомості.
4. Охарактеризуйте природоцентричний тип екологічної свідомості.
5. Охарактеризуйте екоцентричний тип екологічної свідомості.

Екологічні установки та екологічна поведінка

Особливості екологічної поведінки та її залежність від зовнішніх факторів. Відомі американські психологи Ф. Зімбардо та М. Ляйппе, вивчаючи поведінку людей, пов’язану із захистом і збереженням довкілля, встановили досить цікаву закономірність, яку можна було б назвати *правилом синусоїди*. Розглянемо докладно цю закономірність.

У 70-ті роки ХХ століття у США надзвичайно загострилась екологічна ситуація: почали гинути Великі Озера, повітря у великих містах перетворилося на смог, зникали окремі види тварин і рослин. Ця ситуація ускладнилась нафтовою кризою: бензин став дорогим і малодоступним, що сигналізувало про обмеженість природних ресурсів. Усі ці фактори сприяли тому,

що широкі кола населення Сполучених Штатів активно долучилися до захисту довкілля та економії пального. Студенти університетських містечок вивісили “екологічні прапори” — зелені та білі варіанти американського прапора. Законодавці встановили жорсткіші норми стосовно промислового забруднення води і повітря. Було створено фонди для очистки місць, де звалювалися токсичні відходи, і вжито безліч інших природоохоронних заходів. Але найрадикальніші кроки були здійснені в напрямку економії енергії. Швидкість на автострадах обмежили до 55 миль на годину; запровадили відстрочки сплати податків для тих, хто встановлював у своїх будинках панелі, які працюють на сонячних батареях; муніципальні служби проводили перевірки, щоб з’ясувати, наскільки економно використовується електроенергія; домовласники захопилися теплоізоляцією приміщень і з величезним завзяттям почали ліквідувати всі щілини. Широко пропагувалась ідея про те, що найраціональнішою стратегією є інвестування підприємств, які переймаються вирішенням екологічних проблем. З не меншим ентузіазмом до вирішення екологічних проблем долучилася західноєвропейська спільнота.

Втім, на початку 80-х років ціни на нафту не тільки стабілізувались, а навіть знизились, екологія внаслідок вжитих заходів дещо поліпшилась і вся людська енергія, спрямована на вирішення екологічних проблем та економію енергії, розвіялась мов дим. Адміністрація Рейгана, поставши перед промисловим спадом, віддала пріоритет промислового зростання: перестала зважати на важливість екологічних проблем, відмінила обов’язковий державний екологічний контроль у численних сферах промисловості. Податкові відстрочки за економію енергії було скасовано, тоді як корпорації отримали відстрочки щодо термінів досягнення екологічної чистоти виробництва. Отже, прогрес у сфері екології значно сповільнився, а в деяких випадках навіть зупинився. Про захист довкілля перестали говорити у кожному випуску вечірніх новин, про нього майже перестали писати в газетах, суспільство начебто забуло про екологічні проблеми. Знову збільшилося споживання енергії, а скорочення поїздок на власних автомобілях і здача в переробку вторинної сировини так і не стали звичкою типового предствника західного світу.

Можна сказати, що у 80-ті роки захист довкілля у США та Західній Європі вийшов з моди, а в країнах Східної Європи й Азії ще не трапилась така подія, щоб сколихнути масову свідомість і змусити її працювати на вирішення екологічних проблем.

26 квітня 1986 року сталася подія, що сколихнула увесь світ — вибухнув ядерний реактор на Чорнобильській АЕС. На земній кулі не залишилося куточка, куди б не докотилося відлуння цієї страшної події. Чорнобильська катастрофа — це техногенна екологічна катастрофа планетарного масштабу. Про екологію нарешті заговорили на Сході, про екологію знову заговорив увесь світ.

Останнім часом у різних країнах світу активізується “зелений” рух; люди починають висловлювати тривогу з приводу глобального потепління на планеті й “парникового ефекту”, появи озонових “дірок”, кислотних дощів та інших екологічних негараздів. Ці проблеми досягли апогею саме у 80-ті роки ХХ ст., коли людство ставилось до охорони довкілля досить стримано.

Екологічні установки та поведінка. Коливання інтересу суспільства до питань охорони довкілля ілюструють основну проблему щодо екологічних установок та поведінки. Широка спільнота починає турбуватися про збереження довкілля тоді, коли воно вже майже зруйноване, коли повітря стає сірим і набуває запаху нечистот, коли пересихають річки, гине риба й закриваються пляжі. А коли зовнішні ознаки екологічної проблеми зникають, то відразу ж зникає й активність людей, що була спрямована на її вирішення, хоча всім добре відомо: проблема не вирішена.

Ця модель ставлення до екологічних проблем схожа, як зазначають Ф. Зімбардо та М. Ляйппе, на так званий *ефект кризи*. Під час стихійного лиха, кризи, катастрофи, а також одразу ж після них люди дуже стурбовані, виявляють високу активність. Наприклад, під час жорстокої засухи люди починають дуже активно діяти й закликають проводити дослідження і розробляти програми запобігання засухам у майбутньому. Вони серйозно розглядають такі заходи, як економія води, пошук додаткових джерел води та обмеження збільшення кількості населення у країнах, які найбільше потерпають від засух. Проте минає час, а нова засуха не настає. Усі обмеження по-

слаблюються, спогади про кризу згасають: настає так звана *кризова амнезія*. Люди поступово повертаються до звичного способу життя і живуть так, нібито жодних криз не існувало й існувати не може, навпаки, навколо них необмежена кількість чистих, доступних і дешевих ресурсів [9].

Аналогічну ситуацію описав український психолог В. Моляко на прикладі поведінки суспільства під час і після Чорнобильської катастрофи [22].

Вразливими місцями в ланцюгу екологічних дій людства, спрямованих на формування екологічних установок та екологічної поведінки, дослідники вважають малопомітність екологічних проблем (особливо на початку розвитку кризи) і слабку мотивацію екологічної поведінки. Розглянемо ці особливості докладніше.

Слабкість екологічного стимулу. Зімбардо й Ляйппе на основі аналізу поведінки людей у названих вище та аналогічних їм ситуаціях вивели певну закономірність. Вона полягає в тому, що *ми схильні думати про певний стимул і реагуємо на нього тільки тоді, коли цей стимул легко усвідомлюється* [8].

Але справа в тому, що шкоду, завдану довкіллю, часто дуже важко побачити одразу. Ми неохоче визнаємо, що наша особиста поведінка — одна з причин руйнування довкілля, якщо завдані нами збитки не є очевидними. Важливо знати, що очевидними ці збитки стають тоді, коли вже майже неможливо запобігти катастрофі. Так, гідробіологи говорять: коли в озеро десятиріччями скидають забруднені води, то в момент, коли навіть нефахівці помічають, що озеро гине, — воно загинуло вже на 95 %. Тоді вже надто пізно рятувати озеро, його рослинний і тваринний світ.

Вразливість мотивації. Неабиякою перешкодою для поширення екологічно грамотної поведінки є те, що мотиви, які спонукають турбуватись про довкілля, мають конкурувати із навчальнішими потребами та бажаннями. Вибираючи між екологічно доцільною та екологічно шкідливою поведінкою, людина повинна відповісти собі на такі питання: “Чи вистачить у мене коштів на купівлю овочів та фруктів, які виростили без хімічних добрив та пестицидів? А за що я куплю новий котел для будинку, який допоможе зекономити пального? Як викроїти час зі свого напруженого трудового графіка, щоб здати пляшки

та макулатуру? Чи варто погодитися менше користуватись власним авто, якщо достатньо грошей на бензин, а часу катастрофічно не вистачає?” Власне, проблему вразливості мотивів екологічної поведінки теж можна звести до попередньої проблеми — проблеми слабкості стимулу. Адже наші гроші та наші зручності помітні відразу й відразу ж дають результат, а наш незначний внесок у вирішення широкомасштабних проблем захисту довкілля може дати плоди лише у віддаленому майбутньому.

Узагальнюючи сказане про слабкість зв'язку між екологічною установкою та екологічною поведінкою, Зімбардо і Ляйп-пе наголошують на необхідності трьох факторів для того, щоб зв'язок між установкою та поведінкою став сильним. Це такі фактори:

- знання;
- ясність;
- досвід безпосередньої взаємодії з об'єктом установки.

У повсякденному житті люди, як правило, не помічають наслідків руйнівної для довкілля поведінки або не розуміють, що саме у їх звичайній поведінці є руйнівним та які наслідки можна очікувати від цього в майбутньому. Брак часу та поганий приклад інших людей, які завдають шкоди довкіллю, можуть породжувати дії, спрямовані не на користь навколишньому середовищу. Якщо ситуація штовхає нас в один бік, а установки — в інший, то, як правило, перемагає ситуація, за винятком тих випадків, коли установки базуються на переконанні. Але навіть у такому разі можливо, що ми, маючи найкращі наміри, продовжуватимемо діяти погано. Тобто наші переконання й цінності можуть породити добрі поведінкові інтенції, але не призведуть до якихось суттєвих дій, спрямованих на захист довкілля [9].

Виникає питання: “Що можна зробити у цьому разі, аби вирішити надто складну проблему?” Спеціалісти з соціальних наук розробляють методи впливу на поведінку, пов'язану з охороною довкілля. Вони намагаються зробити соціально схвальними та привабливими види поведінки, спрямовані на охорону та поліпшення стану навколишнього середовища. До цих видів поведінки, зокрема, належать звички не смітити у місцях загального користування, економія енергії, здача на переробку

вторинної сировини та ін. Методи, що пропонуються для формування екологічної поведінки, ґрунтуються на посиленні мотивації або на посиленні помітності проблеми.

Посилення мотивації. Якщо можна було зробити так, аби дії, спрямовані на охорону довкілля, або краще винагороджувались, або коштували дешевше, то їх мотивація людей стане відчутнішою, вона зможе конкурувати з іншими інтересами, зазначають Ф. Зімбардо та М. Ляйппе. Іншими словами, вони пропонують формувати екологічну поведінку за допомогою систематичної винагороди. Так, навіть у вітчизняній практиці відомі випадки, коли роботодавці платять більше працівникам, які не палять. Певною винагородою є гроші за здані пляшки та макулатуру. В США під час нафтової кризи в автобусах видавали талони на безкоштовний гамбургер за те, що людина не користується власним авто, а користується міським транспортом. Безумовно, це не може бути панацеєю. Одним із очевидних недоліків зазначеного методу є його дорожнеча. Крім того, рівень екологічності поведінки знижується відразу ж після того, як припиняються виплати чи інші матеріальні винагороди. Це означає, що люди не сприйняли близько до серця необхідність такої поведінки, вона не була засвоєна і не стала сильною установкою, яка могла б керувати діями людини в екологічному просторі. Існує наукове соціально-психологічне обґрунтування цього факту, яке полягає в явищах самоатрибуції та надвиправданості. Тобто, коли людям за щось платять, вони схильні вважати причиною своєї поведінки саме оплату (зовнішній фактор), а не власну установку (внутрішній фактор). А як тільки усувається причина — зникає й наслідок.

Зворотний зв'язок. Очевидно, має існувати альтернатива витраті грошей для заохочення людей до екологічної поведінки. Наприклад, потужним підтримуючим фактором, що може діяти протягом тривалого часу, може бути яскраво оформлена інформація про те, які результати дають зусилля певних груп або окремих людей щодо збереження довкілля та економії природних ресурсів.

Що потрібно, аби зворотний зв'язок був ефективним? Насамперед інформацію треба подавати не абияк, а певним чином. Наприклад, інформація про економію електроенергії надається за такою схемою. Спершу людей інформують про те, чому по-

трібно економити електроенергію, затим радяться, як це ефективноше зробити. А через певний час споживачів електроенергії інформують про те, як вони економлять електроенергію порівняно з іншими. У такому разі економія споживання електроенергії виглядить як надзвичайно бажана соціальна дія. Крім того, ці заходи породжують дух змагальності, подають процедуру економії енергії як навичку, якою можна оволодіти. Такий зворотний зв'язок може бути ефективним, бо:

- він дає відчуття задоволення досягнутими результатами;
- це особисте відчуття, тому виникає атрибуція, що людина економить енергію, бо це дарує втіху особисто їй;
- за умови регулярного зворотного зв'язку людина отримує інформацію про те, як певні види поведінки впливають на споживання енергії;
- графік споживання енергії демонструє дані, які свідчать про досягнення певного успіху у цій справі.

Зазначену методику можна застосовувати і в інших сферах, які стосуються екологічної та природоохоронної діяльності для формування у різноманітних соціальних груп екологічної поведінки.

Підвищення помітності екологічних проблем. Перед екопсихологами постає проблема: як зробити так, аби люди завжди пам'ятали про необхідність екологічно грамотної поведінки. На жаль, у значної частини людства не виникають спонтанні думки про наслідки екологічної чи неекологічної поведінки. Бо докільля пропонує нам дуже мало яскравих деталей, які б нагадували про себе. Тобто докільля, як правило, є тлом, а для того, щоб ми усвідомили його проблеми, потрібно висунути його на перший план. Для цього, вважають фахівці, потрібно розробити стратегії впливу, в основі яких будуть ефективні нагадування про те, як потрібно поводитися в докільлі або про внесок поведінки індивіда у створення загальної проблеми чи в її вирішення.

Вчасне нагадування. Нам часто доводиться бачити різноманітні так звані пам'ятки-нагадування, знаки або поради, як потрібно себе поводити у навколишньому середовищі. Це пам'ятки типу “Бережіть тепло”, “Виходячи, вимикайте світло”, “Ліс — наше багатство, бережи його!” та ін. Вважається, що ці пам'ятки певним чином впливають на нашу поведінку, але

одні з них більш ефективні, інші — менше. Аби пам'ятки стали ефективнішими, вони мають активніше привертати увагу. Деякі пам'ятки втратили свою дієвість через те, що стали звичними, перестали бути помітними і почали зливатися з тлом. У зв'язку з цим рекомендується час від часу поновлювати пам'ятки, змінюючи їх вигляд. Наприклад, у США на урнах для сміття написано “Зробіть свій внесок”, але цей напис останнім часом став звичним: він перестав бути помітним і скоро зовсім зіллється з фоном. Психологи пропонують зробити цей напис фарбами, що світяться. У деяких містах урни фарбують у яскраві кольори. А в Японії навіть застосовують “музичні” урни: коли людина кидає туди сміття, з урни починає линути приємна музика.

Загострення екологічних проблем. Відомо, що тоді, коли екологічна проблема стає помітною для всіх, то повністю оздоровити ушкоджене довкілля майже неможливо, оскільки йому завдано збитків приблизно на 95 %. У зв'язку з цим використовується метод прогнозування та демонстрації можливих наслідків неекологічної поведінки у не дуже віддаленому майбутньому. Проілюструємо цей метод на прикладі проблеми так званого парникового ефекту. Парниковий ефект полягає в тому, що забруднення атмосфери твердими частинками й аерозолями, збільшення в ній вуглекислоти спричинили істотне погіршення оптичних властивостей атмосфери, зміну її температурного режиму, призводить до потепління. Відомий російський публіцист Василь Песков ймовірний варіант реалізації наслідків потепління атмосфери у своєму нарисі “Планета в небезпеці”, надрукованому в 1989 році, зобразив так: “Рік 2039 нашої ери. У Парижі та Філадельфії населення попереджають про загрозу повені, на вулицях Нью-Йорка стоїть вода вище пояса середньої дорослої людини і більшість населення подалось у внутрішні райони, надходять повідомлення про епідемії катаракти очей, лишаю та гепатиту в Бразилії, Індії та країнах Середземномор'я. Десятий рік поспіль збільшується кількість захворювань на рак шкіри. Посуха знову різко скоротила виробництво пшениці на американському Середньому заході та в Криму. Рибалки повідомляють, що в світових океанах практично зникли краби й креветки. Втім, є й добрі вісті: жителі Стокгольма в листопаді загоряють, розквітає туризм в Антарктиді, Сибір

стала житницею”. Якщо такі картини змальовуватимуть не тільки публіцисти, а й учені-екологи, то вони діятимуть на свідомість людей ефективніше, ніж звичайні застереження.

Чистота як заклик до екологічної поведінки. Ми часто звертаємо увагу на те, що на вулиці чи в будь-якому місці громадського користування чисто. Напевно, вже сама відсутність сміття є своєрідною пам’яткою про дотримання чистоти. Через те люди, як правило, не залишають сміття там, де чисто. Наприклад, в одному із супермаркетів вирішили перевірити, як поводитимуться покупці в засміченому та незасміченому приміщеннях. З’ясувалося, що подальше засмічення проходів у супермаркеті (наприклад, рекламними листівками, які роздавались при вході до приміщення) було звичним. Але коли у магазині підтримувалася зразкова чистота, то майже ніхто не смітив. Отже, у чистому та впорядкованому середовищі правило “не смітити” діє переконливіше. Тому нам так часто доводиться спостерігати чистоту центральних вулиць міста, яким комунальні служби більше приділяють уваги, і сміття на окраїнах та на привокзальних майданах.

Аналізуючи методи коригування ставлення до довкілля, запропоновані американськими психологами, слід зазначити, що вони здебільшого спрямовані на корекцію поведінки, тобто є суто біхевіористськими техніками. Вони не зачіпають таких важливих компонентів ставлення до середовища, як емотивний та когнітивний. На відміну від американської, в українській традиції екопсихологічного виховання чимала увага приділяється формуванню екологічної свідомості, яка своєю чергою спонукає до екологічної поведінки.

Основні принципи пропаганди екологічної поведінки. Застосування методів пропаганди екологічної поведінки має свої закономірності.

1. Нагадування про екологічно доцільну поведінку має бути помітним, яскравим. Тобто воно має виокремлюватися, а не тлом.
2. Необхідно робити акцент на втратах, а не на виграші, оскільки “перспектива” втратити те, що люди вже мають, породжує сильнішу мотивацію, ніж перспектива отримати щось додатково. Наприклад, дієвим методом економії електроенергії буде інформування населення, скільки во-

но втрачає грошей щороку, якщо не вживає заходів для збереження енергії.

3. Потрібно пропагувати позитивний образ громадянина, який свідомо ставиться до проблем охорони та збереження довкілля.
4. Можна з користю для екології застосовувати такі маніпулятивні соціально-психологічні закони, як закони об'язку та послідовності. Якщо людей вдасться переконати зробити незначні вчинки, спрямовані на охорону або поліпшення довкілля, то процес, відомий під назвою “нога у дверях”, може підштовхнути їх до вагоміших вчинків.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вплив сили екологічного стимулу на поведінку людини.
2. Вплив мотивації на екологічну поведінку людини.
3. Методи підсилення екологічної мотивації.
4. Як застосовується принцип “зворотного зв’язку” в природоохоронній діяльності?
5. Основні принципи пропаганди екологічної поведінки.

4.2. ВПЛИВ КРИЗ І КАТАСТРОФ НА ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ

Сутність поняття “екологічна криза”

Поняття “криза” — один із найуживаніших у сучасній дійсності — політиці, економіці, екології, психології. “Його вживають у тих випадках, коли фіксуються суттєві зміщення атрибутивних ознак, глибокий занепад чогось, погіршення звичних для сприйняття чи існування параметрів зі сфери духовності, економіки, культури, міждержавних і міжетнічних стосунків, мистецтва, релігії, зрештою — навколишнього світу”, — зазначає В. Крисаченко [11, с. 179].

З огляду на екологію можна говорити про кризу середовища загалом та про кризи окремих його складових — природ-

но-географічні, штучні, соціальні. Нагадаємо, що середовище в екологічній психології визначається як система внутрішніх та зовнішніх факторів, яка безпосередньо впливає на спосіб існування індивіду і з якою цей індивід може взаємодіяти.

До криз природно-географічного спрямування належать: атмосфера, ґрунти, ландшафти, водний басейн, рослинний і тваринний світ, світ мікроорганізмів. До штучних — міста й інші населені пункти, архітектурні споруди, машини, літаки тощо, а також засоби інформації. До соціальних — великі та малі, формальні й неформальні, структуровані і неструктуровані групи людей, а також окремі люди.

Водночас, твердять фахівці, поняття кризи передбачає певну зворотність у протіканні відповідних процесів. Отже, кризовий стан — це такий стан системи, коли її ще можна ідентифікувати як самодостатню, коли ще зберігається її автентичність. Інакше кажучи, кризові явища спостерігаються в межах певної якості [11]. Таким чином, озеро, що перебуває в кризовому стані, ще залишається озером як таким, а не перетворюється на болото; степ, який спіткала криза, залишається степом, а не перетворюється на пустелю тощо. За цією ознакою потрібно відрізнити поняття “криза” від поняття “катастрофа”, під час якої спостерігається повна руйнація системи або певної якості. Під час криз завжди лишається ймовірність повернення у докризовий, тобто звичайний стан. Завжди залишається надія на відновлення, одужання системи. Кризові явища в екології можуть усуватись як за допомогою самоорганізації системи, так і завдяки зовнішньому регуляторові. В екології кризи незрідка долаються еволюційним шляхом — у процесі самоорганізації екосистеми, але функцію регулятора екологічних процесів для подолання кризи може взяти на себе людина, особливо, коли ця криза загрожує людському існуванню.

Як же визначається поняття “екологічна криза”?

Екологічна криза — це загрозовий для ідентичності системи чи об’єкта процес, що відбувається в екосистемі.

Екологічна криза може впливати на людину прямо та опосередковано. Так, якщо життєдіяльність людини протікає в екосистемі, яка є джерелом її існування і ця екосистема зазнає кризи, то виникає загроза існуванню й самої людини. Наприклад, скотарське плем’я знищило степ, де паслася його худоба,

то й самому племені починає загрожувати небезпека. Індіанці, що мешкають у тропічному лісі, втрачають основу свого існування, якщо цей ліс вирубується або спалюється. Але в сучасному суспільстві життєдіяльність людини протікає головним чином у штучному або штучно-природному середовищі. У цьому випадку екологічні кризи впливають на людину опосередковано, здебільшого вони стають негативним психологічним фактором середовища або мають віддалені наслідки. Наприклад, масове вирубування лісів Амазонії спричинить зміни газового складу атмосфери, що, у свою чергу, призведе до погіршення самопочуття всього населення Землі. Руйнування галогенною промисловістю озонового шару атмосфери над Антарктидою може призвести до збільшення захворювань на рак шкіри в Австралії, Аргентині та Новій Зеландії. Таким чином, локальна криза може мати досить поширені наслідки.

Типологія екологічних криз. В. Крисаченко пропонує розрізняти екологічні кризи за такими критеріями:

- за фактором (рушієм);
- об'єктною визначеністю;
- ієрархічним статусом;
- здійснюваним ефектом.

За фактором (рушієм) вирізняють такі екологічні кризи:

- біогенні;
- антропогенні.

Біогенні кризи виникають як наслідок реалізації закономірностей самоорганізації та саморозвитку середовища (конкуренції та боротьби за існування), стихійних явищ (геологічних процесів, космічних впливів). Антропогенні ж кризи — це наслідок людської діяльності — промислової, господарської, навіть наукової. Наприклад, небережність під час наукових експериментів з мікроорганізмами або з ядерними реакціями може призвести до значних шкідливих наслідків як для довкілля загалом, так і для людини зокрема. Отже, **екологічна криза антропогенного походження** — це стан екосистеми, коли її характерні ознаки зміщені під впливом людського фактора до межі, за якою виникає загроза втрати ідентичності такої системи.

Об'єктна визначеність екологічної кризи пов'язується з тим об'єктом, що стає своєрідним епіцентром екокризи і який визначає зміну стану екосистеми, насамперед — її видовий

склад. Наприклад, криза степових ценозів визначається зникненням їх доміантних видів — топчаку або ковили. Погіршення стану озера чи річки призводить до зникнення молюсків, рачків, киснелюбних риб. Об'єктом дії сучасної глобальної екологічної кризи стає людина — і як доміантний у біосфері вид, і як найпотужніша геологічна сила планети, і як основний чинник деградації довкілля [11].

Ієрархічний статус екологічних криз визначається статусом екосистем, в яких спостерігаються кризові явища. Існують різні рівні екосистем — від найпростіших (домашній акваріум, гайок, озерце) до планетарних утворень. Безумовно, кризи конкретної екосистеми, навіть найнижчого рівня, мають самоцінне субстанційне та ціннісне значення, водночас кризи в будь-якій системі — це явище негативне та шкідливе. Для людини ж наслідки криз різного рівня можуть бути більшою чи меншою мірою серйозними. Порівняємо, наприклад, кризу рослинного світу Кримських гір та кризу, пов'язану з руйнуванням озонного шару. За своєю еволюційною сутністю ці явища практично тотожні, адже втрата будь-якого елементу біосфери незворотна, але за наслідком ці кризи неспівмірні, бо в першому випадку екосистема за певних умов може задіяти компенсаторні механізми й підтримати власну ідентичність, а в другому — може порушитись уся біосфера, що призведе до катастрофи планетарного масштабу.

Ефект дії. За ефектом дії на різні об'єкти, в тому числі й на людину, екологічні кризи поділяються на локальні, регіональні та панойкуменні.

Локальні ефекти екологічної кризи обмежені або певними невеликими регіонами, або ж деякими ценозами. Наприклад, ми часто стаємо свідками, як забруднюються й гинуть маленькі озера у місцевості, де ми живемо, як забудовуються території, де раніше був ліс або луки.

Регіональні кризи поширені на значних територіях і стосуються значних екологічних угруповань. Так, ми спостерігаємо знищення тропічних лісів, висихання великих річок або озер. Наприклад, під загрозу потрапили такі природні перлини, як Великі озера у США та Канаді, озеро Байкал у Росії.

Панойкуменні ефекти екокризи мають планетарний характер, або ж впливають на переважну частину людства. Скажімо,

криза, що виникла після аварії на ЧАЕС, а також кризи, пов'язані з руйнуванням озонового шару, забрудненням світового водного басейну та зміною вигляду Землі.

Існує певний зв'язок між ієрархічним статусом екологічних криз та ефектом їх дії. Інакше кажучи, чим вищий статус екосистеми, яка перебуває в кризовому стані, тим ширший ефект дії цієї кризи, але можуть бути й винятки, коли така залежність не спостерігається. Наприклад, екологічні зрушення в локальних екосистемах можуть призвести до глобальних наслідків. Так, виникнення нового штаму вірусу, що може швидко поширюватися, здатне призвести до пандемії [11].

Поняття “екологічна катастрофа”

Несподівані лиха (саме таке визначення дається катастрофам у довідковій літературі) мають найрізноманітнішу природу. Це аномальне явище характеризується насамперед наявністю двох ознак:

- невисокою ймовірністю кожного конкретного випадку;
- особливою складністю наслідків.

Слід також зазначити, що оскільки кожна катастрофа відбувається в певному середовищі, то за своїм статусом вона буде екологічною катастрофою.

За винятком стихійних лих, що не зачіпають населені людиною території, катастрофи викликають тотальне потрясіння життєвих основ окремих категорій населення та суспільства загалом. Окрім загибелі людей вони призводять до зміни звичного укладу життя (така зміна може бути миттєвою або порівняно пролонгованою в часі), фізичних ушкоджень, масових стресів, посилення девіантної поведінки. Мобілізація зусиль і ресурсів для ліквідації наслідків катастрофи не минає безслідно й для тих, хто не був в епіцентрі подій. Наслідки найзначніших катастроф (наприклад Чорнобильської) відчуються далеко за межами регіону, де сталася катастрофа.

Отже, екологічна катастрофа — це гостра форма екологічної патології, що має тяжкі соціальні й екологічні наслідки.

За рівнем соціальності, тобто за рівнем впливу соціального фактора, що призвів до екологічної катастрофи, А. Пригожин виокремлює такі типи катастроф:

1. Природні. Хоча існує думка, що певна діяльність людства може призвести до стихійних лих (наприклад, ядерне випробування може спричинити потужний землетрус), але, як правило, у виникненні цього типу катастроф людський фактор не відіграє жодної ролі. За часом дія одних стихійних лих — таких як цунамі, урагани, землетруси — стрімка, миттєва, а інших, таких, як посухи або повені, — має пролонгованість у часі. До цієї групи входять і катастрофи неземного походження, наприклад, падіння Тунгуського метеорита. Людство поки що не може відвернути удар стихії, але воно має достатній досвід, щоб знати, як потрібно протистояти викликові природи, як уникнути невинуватих втрат. І якщо передбачити падіння метеорита справді неможливо, то цунамі у прибережних районах або землетруси у районах гірських не мають бути несподіванкою.

2. Екологічні або соціоприродні. Причина таких катастроф — антропогенна дія на природу, а через неї — на людину. Деякі наслідки згубного впливу діяльності людини на довкілля вже мають незворотний характер (так, Чорнобильська 30-кілометрова зона навряд чи колись буде придатною для життя), інші — ще можна відродити, але на це потрібно буде не один десяток років.

3. Технічні. До цього типу катастроф належать аварії у створених людиною матеріальних системах: вибухи, пожежі, обвали. Відносна короткостроковість і обмеженість у просторі таких катастроф не знижує складності й трагічності наслідків такої катастрофи, адже в таких катастрофах гинуть десятки, а то й сотні, тисячі людей.

4. Соціальні. Соціальні катастрофи призводять до значних втрат серед населення та небажаних зрушень у демографічній та соціальній структурах суспільства. Причинами соціальних катастроф є війни та широкомасштабні репресії.

Наведена типологія, зазначає її автор А. Пригожин, — дещо умовна. Але вона наочно демонструє відмінність власне соціальної катастрофи та соціальних наслідків іншого типу катастроф. Наприклад, землетрус, що стався у Вірменії 7 грудня 1988 року, був надзвичайно потужним: сила підземних поштовхів перевищувала 10 балів. Але все-таки жертв могло бути значно менше, якби зруйновані будівлі не впали, як, наприклад, під час землетрусу в Сан-Фернандо (Каліфорнія, США). Жодна

людина там не загинула у власному будинку. А от у Ленінакані, Кіровакані, Спітаку більша частина жертв була похована під уламками багатоповерхових будинків.

Отже, у таких катастрофічних ситуаціях діють два джерела небезпеки, катастрофічні наслідки яких бувають різними: первинні та вторинні. Наприклад, первинним джерелом катастрофи під час землетрусу будуть підземний гул та поштовхи. Вони викликатимуть паніку, стреси, порушують комунікації, спричиняють розломи ґрунту, провали на поверхні землі поглинають техніку, людей, будинки. Отже, до первинних джерел небезпеки належать некеровані складові катастрофи.

Інакше виглядають вторинні джерела небезпеки, яких можна було б уникнути за певних умов. Вторинні джерела починають діяти, коли руйнуються будинки, збудовані без урахування вимог сейсмології, коли лікар не може надати допомогу постраждалому через те, що у нього немає спеціального розчину для дезинфекції рук або коли рятувальники прибувають занадто пізно. Таким чином, вторинні джерела небезпеки — соціально-психологічні за походженням, але дія їх буває не менш небезпечна, ніж дія грізних сил природи. Як засвідчує досвід переживання такого стихійного лиха, як землетрус, навіть при потужних поштовхах у густозаселеному районі можна уникнути значних жертв. До катастрофічних наслідків призводять саме соціально-психологічні фактори.

Таким чином, існує соціально-психологічна типологія катастроф, де враховується якість соціально-психологічного фактора, що зумовлює виникнення катастрофи. Зокрема, розглядається, наскільки той або інший фактор є суб'єктивним, тобто якою мірою він залежить від можливостей, бажання, волі окремих людей, держав та людства загалом. А. Пригожин подає ці фактори у порядку посилення їх суб'єктивності.

• **Межі знання.** Цей фактор виникає внаслідок неможливості передбачити катастрофічну подію через недостатній розвиток наукових знань і технічних засобів. Тут також розрізняють абсолютні межі (можливості людства загалом) та відносні (можливості країни, регіону). Ці межі можуть бути розширені завдяки визначенню пріоритету науково-технічної та інноваційної політики, відмові від самоізоляції.

• **Дисфункції в культурі.** До цього фактора належать норми, цінності, традиції, що поглиблюють катастрофічний ефект первинних джерел безпеки. Це, наприклад, хибна мораль праці, низька цінність життя людини, соціальна пасивність населення. виправити ситуацію можна, змінивши механізм господарювання, внівши принципові зміни у сферу політики та ідеології.

• **Прорахунки.** До прорахунків належать випадкові відхилення, похибки в оцінках ситуацій, перспектив та методів досягнення мети, у розрахунках. Серед таких прорахунків можна виокремити історичні (голосування за націонал-соціалістичну партію в 1933 році в Німеччині); політичні (неправильна оцінка ймовірного часу нападу Німеччини на СРСР); управлінські (розміщення АЕС у густонаселеному або сейсмонебезпечному районі); інженерні (переоцінка надійності, витривалості конструкцій).

• **Злочини.** До злочинів як факторів виникнення катастроф належить цілеспрямоване завдання значних втрат суспільству або окремим категоріям населення: руйнування життєвих основ певних категорій суспільства (наприклад, сталінська політика стосовно селянства, що призвела до голодомору в 30-х роках ХХ століття в Україні та інших регіонах СРСР); геноцид (знищення нацистами євреїв і циган), диверсії (руйнація будинків Світового торговельного центру в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р.) [20].

Очевидно, може існувати кілька варіантів поєднання, з одного боку, джерел виникнення катастроф, а з іншого — соціально-психологічних обставин, які ускладнюють наслідки катастрофи. Від такого поєднання залежатиме складність наслідків катастрофи, її небезпечність та масштаби лиха. Типологію катастроф наведено у табл. 5.

Розглянемо перетин 1А — непізнані природні фактори. Це поєднання найбільш небезпечне внаслідок значної залежності аномальних явищ на нашій планеті від космічних процесів. Частота виникнення й прогнозованість таких подій значно нижча, ніж усіх інших, а вразливість та беззахисність людства максимальні. Саме природно-космічний характер катастрофи надає їй глобальності й зводить нанівець добру волю людей, навіть якщо вона підкріплена планетарними ресурсами. Так,

Типологія катастроф

П о с и л е н н я о з н а к и	Посилення ознаки				
	Соціально-психологічні причини. Джерела виникнення	Межі знання	Дисфункції у культурі	Прорахунки	Злочини
		А	Б	В	Г
Природні	1				
Екологічні (соціоприродні)	2				
Технічні	3				
Соціальні	4				

наукова громадськість сьогодні інтенсивно розробляє підходи до захисту Землі від зіткнення її з велетенськими метеоритами (типу Тунгуського), але поки що надійних механізмів захисту та запобігання таким явищам не існує.

Перетин 2В являє собою досить серйозну, але більш усвідомлювану та контрольовану небезпеку. Спроби подолати цю небезпеку (тобто екологічні наслідки дисфункції в культурі) пов'язані з глибокою ціннісно-раціональною переорієнтацією людства. Адже азарт технічного прогресу, “спринтерське планування” (на короткі часові відрізки без урахування віддалених наслідків), культ споживання та інші вади індустріального й постіндустріального суспільства призводять до масових захворювань, загрожують біологічним виродженням людини. Загалом вони загрожують більш згубними екологічними наслідками, ніж незнання, прорахунки й навіть злочини у цій сфері. Наприклад, інтенсивне вирубування лісів — це, як правило, наслідок надмірних апетитів промисловців та злиднів слаборозвинених країн.

Далі, за розміром згубних наслідків, йдуть технічні прорахунки, що пов'язані з дисфункціями в культурі (3В), та катаклізми, пов'язані з деформаціями в культурі праці та технічних

конструкціях, спорудах [ЗБ]. З правового боку деякі такі відхилення можуть розцінюватись як злочини. Тут прикладом служить, насамперед, аварія на ЧАЕС, яку ми детально проаналізуємо далі, а також аварія на АЕС “Трімайл айленд”, що сталася в 1979 р. у США й стала причиною радіаційного забруднення, на ліквідацію якого знадобиться не менше 40 років. Якби цю аварію не вдалося локалізувати, то забрудненою б стала значна частина Східного узбережжя США від Бостона (штат Массачусетс) до Вашингтона.

Щодо власне соціальних катастроф, то загальні процеси розвитку сучасної цивілізації не виключають їх як таких, але вважається, що їх виникнення менш ймовірне, ніж ті, про які ми згадували. Катастрофи такого типу повинні розглядатися насамперед як наслідки злочинних намірів (4Г). Так, у зв’язку з подіями у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року, погляд на ймовірність таких катастроф значно змінився. Безумовно, до катастроф цього типу належать і війни, що час від часу спалахують на планеті.

Отже, по діагоналі, від 4Г до 1А, як ми бачимо, наростає небезпека для довкілля взагалі і для людини зокрема. Нижній кінець діагоналі вказує на поєднання факторів, що являють собою найменшу небезпеку, а верхній — на поєднання найбільш загрозливих обставин, що спричиняють глобальну катастрофу. Центральною проблемою тут, на думку А. Пригожина, є діалектика передбачуваного та непередбачуваного. Межа між цими поняттями може змінюватися. Передбачення завжди має межу. З одного боку, вона залежить від об’єктивної розрізнявальної здатності будь-яких соціально-технічних систем, з іншого — від соціально-культурного контексту функціонування цих систем: трудової моралі, цінності людського життя, кваліфікації та рівня обладнання відповідних служб.

Порівняємо з наведеною схемою катастрофи великого масштабу. Першою розглянемо Чорнобильську катастрофу 26 квітня 1986 року. Ця технічна (або техногенна) катастрофа сталася внаслідок прорахунків та дисфункцій у культурі (ЗБ, ЗВ). Серед технічних прорахунків — невдалий інженерний проект ЧАЕС, які ускладнилися дисфункціями в культурі: низька трудова мораль призвела до порушення техніки безпеки, низька цінність життя та здоров’я людини сприяли тривалому замов-

чуванню інформації про катастрофу та втраті часу для ефективної ліквідації наслідків катастрофи. Ділова культура часів занепаду соціалізму була катастрофічною сама по собі.

Тепер розглянемо землетрус, що стався у Вірменії 7 грудня 1988 року. Це, безумовно, природна катастрофа. Зазначимо також, що майже неможливо було передбачити такий потужний підземний поштовх. Отже, цей землетрус можна зарахувати до типу 1А. Але в цьому разі потрібно говорити про відносні, а не абсолютні межі знання. Адже відомо, що в колишньому СРСР, до якого належала тоді й Вірменія, рівень технічного забезпечення сейсмічних досліджень був значно нижчий, ніж в інших країнах. Так, 1975 року китайські вчені з точністю до кількох годин спрогнозували сильний, майже 8-бальний землетрус. Вторинними джерелами небезпеки, що спричинили масову загибель людей, були зруйновані будинки, спроектовані без урахування сейсмічних вимог. Як зазначалося в пресі, ще 1986 року Інститут фізики землі попереджав про ймовірність потужного землетрусу в Ленінакані, але відповідної реакції на це застереження не було, що стало ще однією причиною трагедії.

І нарешті, зупинимося на катастрофі, що, як вважають політики, змінила світ. Вона поділила події на ті, що сталися до 11 вересня 2001 року, та після. Руйнація терористами двох 110-поверхових веж Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку призвела до загибелі близько 4000 людей. Цю катастрофу можна зарахувати до типу, який нині, як вже зазначалось, вважався малоймовірним: до соціальних злочинів (4Г). Після подій 11 вересня у США не виключена ймовірність інших подібних катастроф — застосування біологічної зброї, отруєння ціанідами великих водойм та інше [20].

Соціально-психологічні проблеми, які виникають під час екологічних катастроф

Соціально-психологічні проблеми, які виникають під час катастроф досить різноманітні, тож назвемо тут найхарактерніші серед них, що виникають у багатьох типах катастрофічних ситуацій.

Паніка. Початок катастрофи, як правило, супроводжується панікою серед населення: люди відчувають свою незахищеність.

ність перед загрозою і не знають, що потрібно робити. Запобігти паніці й зменшити небезпеку можуть спеціальні заходи, спрямовані на підготовку населення до виживання в небезпечних ситуаціях. Так, у зонах, що вважаються сейсмонебезпечними, людей вчать, як потрібно поводитися під час землетрусу, видаються спеціальні листівки та брошури, де вміщено правила поведінки населення під час потужних підземних поштовхів. Катастрофічні наслідки зменшує також чітке та детальне планування роботи рятувних та інформаційних закладів, що здійснюється заздалегідь.

Чутки. На розвиток катастрофічної ситуації вкрай негативно впливають чутки, які починають множитися через певний час після початку катастрофи. У цьому випадку необхідно подбати про ефективне функціонування інформаційних засобів.

Проблеми адаптації до різкої зміни екологічної ситуації й укладу життя. Під час катастрофи люди можуть втрачати близьких, житло, заощадження, здоров'я. Психолог у цьому випадку має допомогти пережити втрати, подолати стрес або депресію, допомогти знайти втрачений смисл життя, побудувати плани на майбутнє.

Отже, до найгостріших проблем, пов'язаних з психологічною адаптацією у кризовій ситуації, належать:

- різка зміна способу життя;
- втрата близьких;
- втрата сенсу життя;

А. Пригожин, який детально аналізував у своїх працях катастрофічний землетрус 1977 року у Вірменії, виокремив проблеми кризової ситуації.

1. Децентралізація управління.
2. Нечіткість розподілу функцій та взаємовідносин.
3. Відсутність зворотного зв'язку між управлінським апаратом та виконавцями.
4. “Зашкалювання” емоцій.
5. Низька виконавча дисципліна.
6. Неадекватність оцінки ситуації.
7. Неповна комплектація штабу з ліквідації наслідків катастрофи, відсутність деяких служб.
8. Відсутність єдиної диспетчерської служби.
9. Перевантаження начальника штабу не властивими для нього функціями.

10. Недостатня відданість справі.
11. Загальний хаос.
12. Необлаштованість побуту.
13. Занадто велика кількість документів та нарад.
14. Незабезпеченість ресурсами на першому етапі катастрофи.
15. Слабке інформаційне забезпечення управління.
16. Некоординованість робіт з наявними ресурсами.
17. Некомплексність вирішення завдань.
18. Неколегіальність прийняття рішень.
19. Відсутність мобільної системи реагування на кризові стани.
20. Технократизм в оцінці катастрофи і в управлінні ситуацією.
21. Несистематичність планування й програмування взаємозв'язків різних рівнів влади.
22. Недооцінка соціально-демографічних наслідків катастрофи.
23. Недостатнє врахування уроків минулих катастроф.
24. Військові не враховують психологію населення після катастрофи.
25. Пограбування та мародерство.

Як бачимо, психологічні проблеми екологічних катастроф дуже тісно переплітаються із соціальними та економічними проблемами.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте поняття “екологічна криза”.
2. Визначте поняття “екологічна катастрофа”.
3. Які типи екологічних криз ви знаєте?
4. Назвіть типи екологічних катастроф, які визначаються за рівнем соціальності.
5. Джерела виникнення екологічних катастроф.

Розділ 5

ЕКОПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ

5.1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ

Завдання екопсихологічної освіти. В основі вирішення проблем, що призводять до глобальної екологічної кризи, лежать виховання екологічно грамотних установок та переконань в усій культурі. Промислові керівники та політичні лідери майбутнього повинні бути переконаними прибічниками захисту довкілля. Це надто складне, але реальне завдання екологічної психології. Якщо з дитинства навчати людей за спеціальними освітніми програмами, які передбачають “заглиблення” учнів в атмосферу постійного підвищення екологічної свідомості, то в них з’являються правильні установки щодо довкілля і вони готові діяти відповідно до цих установок. Але для цього недостатньо включити “екологічний розділ” до курсу природничих наук. Діти повинні безпосередньо спілкуватися з природою під керівництвом вчителів, які можуть показати її красу та розповісти про наслідки насилля над середовищем досить яскраво й детально. Важливо з дитинства засвоїти, що довкілля з його проблемами не існує десь окремо від неї, а починається саме всередині неї.

Коли люди, які проживають на Землі, досягнуть рівня споживання матеріальних благ на рівні США та країн Західної Європи, то Земля зможе прогодувати лише 280 мільйонів людей (зазначимо, що зараз на Землі живе понад 6 мільярдів людей). Отже, важливим завданням екологічної педагогіки та психології є виховання людини, яка б надавала перевагу духовним цінностям над матеріальними.

Основний методологічний принцип екологічної психопедагогіки та онтогенез екологічної свідомості. Основний методо-

логічний принцип екологічної психопедагогіки, на думку провідних дослідників з екопсихології С. Дерябо і В. Ясвін, полягає в чіткій відповідності педагогічного процесу екологічного виховання психологічному процесу формування екологічної свідомості [8]. Отже, цей принцип означає, що для ефективності педагогічного процесу, який формує екологічну свідомість особистості, необхідно задіяти в ньому якомога більше різноманітних психологічних факторів та механізмів, які сприяють формуванню екоцентричного типу екологічної свідомості. Крім того, дуже важливе значення для планування педагогічних заходів має віковий фактор. Саме вік вихованців чи учнів визначає форми та методи педагогічних заходів. У зв'язку з цим ми розглянемо різні підходи до формування екологічної свідомості, екологічних установок та екологічної поведінки у різних вікових групах.

Загальний підхід до аналізу формування суб'єктивного ставлення до довкілля. Ставлення до довкілля можна відобразити як трикомпонентну структуру, що складається з таких елементів:

- емотивного (емоційного);
- когнітивного (пізнавального);
- конативного (поведінкового).

Отже, визначити ставлення людини до довкілля можна, лише проаналізувавши усі три компоненти цього ставлення: емоції, пізнавальну діяльність, спрямовану на довкілля та поведінку в навколишньому середовищі. Ці компоненти мають різну вагу як в окремих вікових і соціальних групах, так і в окремих особистостей, тому одним із найважливіших завдань екологічного виховання є, з одного боку, формування усіх трьох компонентів, а з іншого — гармонійного їх поєднання.

5.2. ВІКОВИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Дошкільний вік і формування суб'єктивного образу світу. Ставлення до довкілля у дітей дошкільного віку значною мірою визначається особливістю мислення, яке Жан Піаже характеризував як егоцентричне. Егоцентричне мислення дитини

дошкільного віку характеризується тим, що вона чітко не диференціює своє “Я” й навколишній світ, суб’єктивне й об’єктивне, переносить на реальні зв’язки між явищами світу власні внутрішні спонуки.

Крім егоцентризму в ставленні до довкілля для дошкільників, особливо молодших, характерні також *антропоморфізм*, *артифікалізм* і *прагматизм*.

Антропоморфізм у ставленні до довкілля виявляється в тому, що дитина пояснює усі причинно-наслідкові зв’язки, які існують у навколишньому середовищі, за аналогією з явищами в людському середовищі. Наприклад, маленькі діти часто погоджуються з тим, коли дорослі говорять їм, що “сонечко пішло спати”, “квіточка хочуть пити” тощо.

Артифікалізм (від лат. *arte* — штучно і *facere* — робити) — друга характеристика мислення дошкільника, в основі якої лежить уявлення, що всі об’єкти та явища довкілля створені самими людьми для власних цілей. Артифікалізм, властивий дітям дошкільного віку, призводить до формування в них прагматичного ставлення до довкілля: “Дерева ростуть для того, щоб мені були яблука, груші, сливи; річка існує, щоб я в ній купався” тощо. Безумовно, таке ставлення до довкілля буде тим виразнішим, чим менше впроваджуватиметься екологічне виховання.

В екологічній свідомості дошкільника переважає емотивний компонент — навколишнє середовище дошкільник сприймає досить емоційно.

У старшому дошкільному віці з’являються передумови для формування когнітивного компоненту екологічної свідомості. Ази екологічних знань можна давати дітям на заняттях з малювання, розвитку мовлення та вивчення рідного краю, формуючи когнітивний компонент ставлення до довкілля.

Щодо емотивного та поведінкового компоненту, то їх доцільно формувати в безпосередній діяльності — екскурсіях рідним краєм та заходах, спрямованих на облаштування довкілля, таких, як прибирання території ігрового майданчика, насадження квітів, догляд за кімнатними тваринами.

Екологія дитячої іграшки. Іграшка в дошкільному віці відіграє одну з провідних ролей у розвитку дитини, у формуванні її психічних процесів, інтелекту та особистості. Відтак вона є

для дитини важливим елементом довкілля. За допомогою іграшок дошкільники вчать освоювати навколишнє середовище: формувати його, взаємодіяти з ним. На жаль, екологічність дитячої іграшки не стала проблемою для певного кола фахівців. Зазначимо, що в Україні не існує підготовки спеціалістів з виготовлення дитячої іграшки. А якщо і йдеться про екологію дитячої іграшки, то мається на увазі тільки ті її характеристики, які безпосередньо можуть впливати на фізичний стан — токсичність, гострі кути, розмір (занадто великий і важкий для дитини чи занадто малий). При цьому не розглядаються проблеми того, яким чином та чи інша іграшка впливає на емоційний стан дитини, як позначається на формуванні образу світу і взагалі, наскільки корисною або шкідливою вона може бути для дитячої психіки. Отже, проблема екології дитячої іграшки — це актуальна психологічна проблема, що потребує співпраці психологів, педагогів, художників та інженерів, які займаються створенням іграшок для дітей.

Ставлення до довкілля у молодшому шкільному віці. У молодшому шкільному віці відбуваються суттєві зміни в сприйманні навколишнього середовища порівняно з дошкільним віком. Саме в молодшому шкільному віці починає стрімко формуватися поведінковий компонент екологічної свідомості, з'являється бажання й можливість самому доглядати тварин, вирощувати рослини, створювати комфорт і затишок навколо себе. Але потрібно враховувати можливості дитини й пропонувати їй догляд за невибагливими тваринами та рослинами, тобто такими, що не потребують занадто складних технологічних прийомів догляду. Це, наприклад, такі тварини, як морські свинки, ховрашки, черепашки. Серед рослин не потребують складного догляду кактуси, алое, каланхое.

Високий пізнавальний інтерес у молодшому шкільному віці до світу природи, а також спостережливість можуть бути використані для розширення екологічної ерудиції. Для формування когнітивного компоненту екологічної свідомості використовується література з яскравими фото та малюнками тварин і рослин, екскурсії на природу, до природничого музею чи зоопарку, де кваліфікований працівник розповість багато цікавого про тварин та їх охорону.

Відносини з довкіллям у підлітковому віці. *Молодший підлітковий вік (9–10 років)* вважається найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості. Інтенсивність взаємодії з довкіллям у підлітка може бути досить високою. Крім пізнавального інтересу до довкілля на високому рівні йому властиве тяжіння до практичної взаємодії з природою. На тлі цього тяжіння створюються сприятливі умови для формування екологічності поведінки, тому важливо використати ці умови, залучаючи підлітків не тільки до широкого вивчення довкілля, а й до активних дій щодо його охорони та поліпшення.

Середній підлітковий вік (11–13 років) насамперед характеризується тим, що пізнавальний інтерес до світу природи починає втрачати своє першорядне значення й поступається місцем інтересу до людини, до взаємин між людьми. Тому акцент на передачі школярам різноманітних даних про світ природи у цьому віці є не надто ефективним. Водночас середні підлітки вже можуть самостійно здійснювати досить складні технології взаємодії з природними об'єктами — наприклад, утримання кімнатних птахів або догляд за акваріумом, вирощування рослин на подвір'ї. Таким чином, особливу увагу в середньому підлітковому віці слід зосередити на організації їх участі в охороні довкілля, тобто у сфері формування стратегій і технологій екологічної діяльності.

Старший підлітковий вік (14–15 років) вважається критичним, а отже, найбільш психологічно складним етапом формування екологічної свідомості. У цьому віці вже домінує об'єктивне уявлення про світ природи, а прагматизм щодо неї сягає максимуму. За даними С. Дерябо та В. Ясвіна, в старшому підлітковому віці вже чітко викристалізуються групи школярів, що характеризуються активним ставленням до світу природи й відрізняються від більшості своїх ровесників вищим рівнем екологічної свідомості. Психологи вважають, що яскраво виражений прагматичний характер ставлення до довкілля, властивий переважній більшості старших підлітків, можна коригувати шляхом стимулювання в них екологічного колекціонування, не пов'язаного з відняттям життя у природних істот. Це може бути колекціонування пташиного пір'я, насіння рослин або ж збирання марок на тему “флора і фауна” тощо.

У цій діяльності в трансформованій формі, безпечній для довкілля, реалізується властива для цього віку потреба в добуванні “трофею” (особливо у хлопчиків), що підтверджує їх дорослість. Серед старших підлітків помічено також посилення симпатій до так званих благородних хижаків — тигрів, левів, ягуарів. Такі симпатії можуть бути використані для формування пізнавального компонента екологічної свідомості.

Отже, загалом процес формування екологічної свідомості у старшому підлітковому віці є найбільш складним і таким, що потребує переважно нейтралізуючих та коригуючих дій екопсихологів.

Юнацький вік. У юнацькому віці переважає естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об’єктивний характер, як і в підлітковому віці. Але він менш прагматичний, ніж у підлітків. Юнацький вік спонукає до пошуку гармонії у світі й усвідомлення власного місця в ньому. В юнацькому віці в основному завершується формування картини світу. Практична взаємодія з довкіллям здійснюється здебільшого в естетичному напрямку й виражається в малюнках, віршах, фотографіях, музиці. Отже, психологічні особливості процесу формування екологічної свідомості в юнацькому віці зумовлюють спрямування педагогічних зусиль на допомогу юнакам в опануванні естетичних технологій взаємодії особистості з довкіллям. Однак слід зазначити, що юнацтво ХХІ сторіччя відзначається також високою прагматичністю й інтелектуалізмом. Тому сьогодні педагоги досить успішно використовують такі форми заохочення до екологічної діяльності, як створення екологічних інтернет-проектів.

Екологічна свідомість у зрілому віці. Зрілий вік на сучасному етапі характеризують дві стратегії ставлення до довкілля: *господарська* і *завойовницька*. Керуючись господарською стратегією, люди беруть з довкілля все необхідне для себе (як із власної комори) і намагаються підтримувати там лад. Якщо ж людина поводить ся з довкіллям як завойовник, вона бере що хоче і як хоче, не зважаючи на об’єкт завоювання. Довкілля потерпає в обох випадках, оскільки суть стратегій як господаря, так і завойовника одна — добування з довкілля певних речовин та енергії, перетворення їх згідно з волею людини (ця воля може протиставлятися загальнолюдській волі) і створен-

ня потрібних людині речей, які не завжди будуть безпечними для довкілля. Потерпає від таких стратегій і сама людина, оскільки вона є частиною навколишнього середовища. Таким чином, актуальними стають три аспекти розглядуваної проблеми:

- виснаження природного середовища, вичерпання ресурсів;
- заповнення цього середовища непотрібними компонентами, що робить його непридатним для життя;
- завдання шкоди людству.

Отже, як зазначав В. Вернадський, людина стає дедалі більш значущою геологічною силою. Тобто вона своєю діяльністю перетворює навколишній світ, вклинюється в систему геохімічного перерозподілу атомів в універсумі, стаючи з часом доміантою цього процесу. Відтак надзвичайно актуальною є потреба розробки третьої стратегії поведінки людини в довкіллі, яка була б однаково прийнятна і для людини, і для довкілля.

5.3. ЗАСТОСУВАННЯ АКТИВНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ВИХОВАННІ ТА ЕКОЛОГІЧНІЙ ОСВІТІ

Ефективність застосування активних соціально-психологічних методів у вихованні й навчанні зумовлена принципом єдності розвитку психіки та діяльності, який полягає в тому, що психіка людини розвивається і проявляється в діяльності.

Для школярів пропонуються різноманітні позашкільні форми екологічної освіти, зокрема екологічні свята, екологічні ігри, екскурсії та тренінги.

У роботі зі студентами на семінарських заняттях застосовуються такі активні методи, як “круглий стіл”, “мозковий штурм” і командна ділова гра. Розглянемо кожен із них докладніше.

“Круглий стіл” на семінарі з екологічної психології — це традиційне ділове обговорення тієї чи іншої екопсихологічної проблеми на принципах демократичності й рівноправності всіх учасників (саме тому ця форма дискусії й називається “круглий стіл”). Під час проведення “круглого столу” з’ясовуються:

1. Чітко визначених позицій у проблемі, що обговорюється, немає.
2. Позиції всіх учасників рівні: ніхто не має права бути вищим за інших.
3. Мета “круглого столу” — визначитися в ідеях і думках щодо певної проблеми чи питання.

Отже, під час “круглого столу” студентам пропонується проблема, а також порядок денний і регламент. Наприклад, для обговорення пропонується така тема: “Формування мотивації екологічної поведінки”. Кожен учасник може висловитися щодо цієї проблеми. Критика під час “круглого столу” неприпустима, оскільки кожен учасник має право висловити свою думку. Головним результатом “круглого столу”, що проводиться на практичних заняттях з екологічної психології, є глибше усвідомлення важливості вирішення окреслених проблем і стимулювання розвитку екологічної свідомості студентів.

“Мозковий штурм” на відміну від “круглого столу” — це довільне обговорення певного питання чи проблеми. Тут пріоритет надається не порядку та організації, а нестандартним ідеям. Можна сказати, що “мозковий штурм” не є демократичним, оскільки він не гарантує рівності прав усіх учасників обговорення. Вищим, ніж формальна рівність, тут є пріоритет ідеї. Основні принципи “мозкового штурму”:

1. Має бути висловлена будь-яка, навіть сумнівна ідея.
2. Немає ідеї — не висловлюйся.
3. Якщо хтось говорить — не заважай.

У межах цієї активної форми навчання студентам можна запропонувати порозмірковувати над такою масштабною екопсихологічною проблемою, як заходи, спрямовані на збереження довкілля. Вона надзвичайно широка і її можна поділити на складові. Так, серед факторів довкілля є фактори біогенні (природні) й антропогенні (створені людиною), які своєю чергою поділяються на окремі складові. Розглянемо їх.

I. Біогенні фактори середовища, які необхідно охороняти.

1. Ліс.
2. Водойми.
3. Повітря.
4. Ґрунт.
5. Флора.
6. Фауна.

II. Антропогенні фактори середовища, що потребують уваги людей.

1. Транспорт.
2. Інформація.
3. Сміття.
4. Екологія навчання.
5. Екологія власного навчального закладу.
6. Екологія житла.
7. Хатні тварини.

Отже, під час проведення практичних занять студентам для розгляду пропонується один із наведених факторів (або схожий до них). Потрібно висловити якомога більше ідей щодо збереження, поліпшення чи оптимізації означеного фактора середовища.

Таким чином, завдяки “мозковому штурмові”, пов’язаному з вирішенням проблем екологічної психології, формується екологічна свідомість та екологічні установки.

Командна ділова гра на практичних заняттях з екологічної психології набуває форми групового захисту проектів. Група студентів ділиться на дві підгрупи. Одна висуває екологічний проект — інша намагається його критикувати. Отже, ділова гра — це, по суті, перша практична апробація ідеї, яка має форму проекту. Одна сторона пропонує свій проект щодо захисту чи поліпшення стану довкілля й обґрунтовує його. Інша шукає слабкі місця у проекті й критикує їх. Критика повинна бути не деструктивною, а конструктивною і не переходити на особистості. Під час ділової гри ведеться протокол, виставляються бали за вдалі пропозиції та зауваження. Після обговорення проекту групи міняються місцями: та, що висувала проект, стає колективним критиком, інша — захищає свій проект.

Тему проекту пропонує сама група. Це, наприклад, може бути проект, спрямований на зменшення забруднення повітря вихлопними газами в місті або проект вдосконалення навчального корпусу, проект, що допоможе уникнути знищення зелених насаджень, зокрема ялинок під час новорічних і різдвяних свят тощо.

Як свідчить досвід проведення практичних занять з екологічної психології серед студентів МАУП, командна ділова гра — найбільш активна форма засвоєння певних екологічних цінностей і найповніше сприяє формуванню екологічної свідомості.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть психологічні проблеми екологічної освіти. У чому вони полягають?
2. Основні методологічні принципи екологічної психопедагогіки.
3. Сутність екології дитячої іграшки.
4. Назвіть особливості екологічної свідомості дитячого віку.
5. Які зміни екологічної свідомості відбуваються в молодшому шкільному віці?
6. Опишіть особливості екологічної свідомості молодшого шкільного віку.
7. Що корисного можуть зробити для довкілля старші підлітки?
8. Яке ставлення до довкілля притаманне зрілому вікові?
9. Які форми соціально-психологічних методів застосовуються нині в екологічному вихованні та екологічній освіті?
10. Основні принципи застосування “мозкового штурму”.
11. У чому полягає сутність командної ділової гри?

6.1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСТЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ СИТУАЦІЇ

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції. 26 квітня 1986 року в невеличкому містечку Прип'ять, розташованого біля міста Чорнобиль, о 1 годині 26 хвилин сталася подія, яку згодом почали розглядати як катастрофу планетарного масштабу. Під час технологічного експерименту на 4-му блоці Чорнобильської АЕС стався вибух, що супроводжувався пожежею та викидом значної кількості радіоактивних речовин за межі активної зони реактора. За своїми наслідками Чорнобильська катастрофа еквівалентна вибухові 500 ядерних бомб потужністю 20 кілотонн кожна. Загальна площа забрудненої території становить понад 600 000 кв. км, а загальна кількість людей, які зазнали радіаційного впливу, досягає 23–24 мільйонів. Сліди радіаційного забруднення після аварії на ЧАЕС зафіксовані у Великобританії, США, Японії, на півночі Африки, тобто за 10 000 км від епіцентру аварії.

Динаміка уявлень про постчорнобильську ситуацію. Водночас із розвитком подій навколо катастрофи на ЧАЕС відбувалася й зміна уявлень у населення та наукової громадськості про ці події. Починаючи з квітня 1986 року, коли вибухнув 4-й реактор на Чорнобильській АЕС, і приблизно до середини 1990 року відповідальні особи не могли (та й не хотіли) об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася навколо ЧАЕС, і поінформувати про неї населення, визначити справжні масштаби цієї катастрофи. Але приховати реальні масштаби лиха (як це практикувалося під час попередніх аварій в СРСР) цього разу не вдалося, оскільки радіаційне забруднення вийшло за межі країни, що викликало бурхливу реакцію світової спільноти та

незалежних засобів масової інформації. Наслідки цієї події почали поступово розкриватися. З часом те, що трапилося 26 квітня 1986 року на ЧАЕС почали кваліфікувати не як аварію, а як планетарну катастрофу, адже наслідки цього лиха неможливо ліквідувати повністю.

Якщо у перші роки після катастрофи в засобах масової інформації більше говорилося про вплив радіації на фізичний стан людей, то пізніше стали більше приділяти увагу соціально-психологічним наслідкам.

Наприкінці 2001 року було опубліковано звіт Наукового комітету з питань дії атомної радіації (НКДАР) ООН — “Людські наслідки ядерного інциденту в Чорнобилі”. Основні висновки, зроблені НКДАР ООН на 15-му році після Чорнобильської катастрофи, були такими:

- вплив радіації на здоров’я людей, що проживають у зоні Чорнобильської катастрофи, виявився меншим, ніж прогнозувалося 15 років тому;
- значної шкоди (яка майже не передбачалася одразу після катастрофи) завдало переселення людей із забруднених районів. Адже це викликало роз’єднання родин, безробіття серед вимушених мігрантів, алкоголізацію населення та розпад сімей, депресії й хвороби, спричинені стресом;
- незначні пільги, додаткові нетривалі відпустки, різні види допомоги (досить незначної) зробили населення Чорнобильської зони залежним від різних видів установ та влади; у людей з’явилося відчуття фаталізму та песимізму, сформувалися рентні установки.

Створення нового напрямку в екологічній психології — радіоекологічної психології. У 1986–1990 рр. соціально-психологічні аспекти аварії на ЧАЕС не визнавалися актуальними на офіційному рівні і вивчалися лише з ініціативи самих психологів. Так, співробітники Інституту психології АПН України розпочали активне дослідження соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи. Було започатковано нову галузь знань — радіоекологічну психологію. Остаточному сформуванню цієї галузі сприяв внесок українського вченого, психолога, професора С. Яковенка. Вчений тривалий час очолював науково-дослідний Центр “Діти Чорнобилю”, створений на базі Інституту психології АПН України. Радіоекологічна психоло-

гія, зазначає С. Яковенко, — складова екологічної психології. Вона має тісні міждисциплінарні зв'язки з екологією популяцій, груп та індивідуальності, тісно пов'язана не тільки з іншими галузями психології, а й з медициною, соціологією, педагогікою, біологією, екологією. Сама радіоекологічна психологія диференціюється на загальну, медичну, соціальну, вікову та педагогічну радіоекологічну психологію, психологію здорового способу життя в умовах радіаційного забруднення [30].

Радіоекологічна психологія має свій предмет, теорію і сферу практичного впровадження. Предмет радіоекологічної психології утворюють об'єктивні факти, закономірності й механізми психічної діяльності в умовах складного поєднання різних чинників, серед яких чільне місце посідають радіоекологічні та психологічні чинники [30].

За невеликий період свого існування ця науково-практична дисципліна нагромадила значний обсяг наукових даних про особливості психічної діяльності людей різних вікових і територіальних груп в умовах великомасштабної радіоекологічної катастрофи, запропонувати конкретні, науково обґрунтовані засоби подолання соціальних і психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи.

Пряма й опосередкована дія радіації на психічний стан людини. Пряму дію радіації на психічний стан людини виміряти досить складно. Крім того, лише досить високі дози випромінювання можуть значно вплинути на психічний стан людини. Так, у перші години ліквідації аварії на ЧАЕС у тих, хто отримав дозу 50 бер спостерігалось нервово збудження, страх, а потім — депресія. Та значно більшою була опосередкована дія радіації як на окремих людей, так і на суспільство загалом.

У людей, що проживали на територіях, забруднених радіоактивними викидами, раптово змінилося життя: вони втратили не тільки здоров'я, а й середовище свого існування, роботу, друзі, а часто й сімейні зв'язки, і разом з тим — впевненість у завтрашньому дні.

Вчені спостерігають специфічні психологічні явища на постчорнобильському просторі. До цих явищ насамперед належить так званий **синдром чорнобильця**. Це зокрема:

- рентні установки;
- позиція “жертви”;

- відчуття втраченого здоров'я;
- “симптом евакуації”;
- “симптом винятковості”.

Розглянемо докладніше зазначені симптоми.

Рентні установки. Нагадаємо, що рентою називається певний вид виплати, яку людина отримує протягом життя і для отримання якої не потрібно витрачати зусилля, наприклад, працювати. Говорячи про рентні установки, слід також нагадати, що у високорозвинених країнах люди, які постраждали від стихійних лих чи техногенних катастроф, отримують одночасно відшкодування від держави та страхових компаній. Завдяки цьому люди можуть змінити місце проживання, придбати нову квартиру чи будинок, відпочити й відновити сили після пережитого стресу, а потім влаштуватися на нову роботу й продовжувати активне й повноцінне життя. Але це, на жаль, не стосується громадян України, які постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи. Евакуйовані з чорнобильської зони отримали нові помешкання, але в них виникло чимало матеріальних проблем у зв'язку з переїздом і необхідністю лікування. Далеко не завжди ці люди мають можливість влаштуватися на роботу, яка б давала пристойний зарібок. Отже, основні очікування цієї категорії потерпілих спрямовані на допомогу від держави та благодійних організацій — доплати, пільги, путівки та ін. Ця матеріальна допомога досить незначна, але чорнобильці стали залежними від неї, вони бояться її втратити, вони страждають, коли вкотре вже чують про скасування цієї допомоги, тобто у них сформувалися стійкі рентні установки — очікування регулярної допомоги ззовні.

Позиція “жертви”. Невдовзі після аварії на ЧАЕС у засобах масової інформації з'явилось стійке кліше — “жертви Чорнобильської катастрофи”. Спочатку жертвами називали тільки тих, хто безпосередньо перебував на Чорнобильській атомній станції й постраждав внаслідок вибуху та пожежу на станції. Проте згодом “жертвами” стали називатися усі мешканці чорнобильської зони. Значна частина мешканців почала поводитися відповідно до цього визначення — безпорадно, безпомічно.

Відчуття втраченого здоров'я. Формування симптому “втраченого здоров'я” відбулося значною мірою завдяки безвідповідальним заявам, які з'явилися в засобах масової інформації

після того, як було знято табу з теми: “Наслідки Чорнобильської катастрофи”. У газетах можна було прочитати про тотальне руйнування генофонду української нації внаслідок радіаційного впливу, про стовідсоткову захворюваність на онкологічні хвороби, а також про накопичення генних порушень і збільшення кількості різних захворювань та каліцтв у наступних поколіннях — дітях та онуках чорнобильців. Такі заяви сприяли тому, що навіть ті люди, які не мають серйозних захворювань, вважають себе безнадійно хворими.

“Симптом евакуації”. Симптом евакуації полягає в тому, що переселенці із забруднених радіацією земель не можуть адаптуватися на новому місці, відчувають там себе не постійними жителями, а “тимчасово переселеними”, тобто — евакуйованими. Відповідно до цього статусу вони й будують своє життя — не облаштовуються фундаментально, не займаються господарською діяльністю, не витрачають раціонально свій час. А літні люди, які так і не змогли подолати ностальгію за “малою батьківщиною”, останнім часом повертаються на забруднені радіацією землі.

“Симптом винятковості”. Потрібно зазначити, що навколо постраждалих від Чорнобильської катастрофи склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, їм надають мізерну матеріальну допомогу, а з іншого — навколо цієї категорії людей завжди точиться надто багато розмов: про них часто говорять у засобах масової інформації, їх використовують у політичних іграх, на них звертають увагу під час виборчих кампаній. Усе це сприяє формуванню у чорнобильців так званого симптому винятковості.

Отже, населення України, як і багатьох інших країн, які виникли після розпаду Радянського Союзу, страждає від екологічної та психологічної кризи, викликані не тільки впливом Чорнобиля, а й серйозними соціальними та економічними змінами, що спричинили зростання рівня безробіття, зубожіння великої маси людей, зниження якості медичних послуг та ін. Ці фактори ще більше загострюють екопсихологічну кризу в районах, що постраждали від Чорнобильської аварії. А в багатьох випадках іноді просто неможливо відокремити психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи від психологічних наслідків, викликаних розвалом соціальної та економічної системи.

6.2. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПОТЕРПІЛИМ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Категорії потерпілих від аварії на ЧАЕС. Потерпілі від Чорнобильської катастрофи — це досить різноманітні групи населення. До них належать:

- ліквідатори аварії на ЧАЕС;
- дорослі, евакуйовані із зони відчуження;
- дорослі, що проживають у забрудненій радіонуклідами зоні;
- так звані діти Чорнобиля.

Щодо “дітей Чорнобиля”, то слід зауважити, що значна частина з них уже перейшла в категорію дорослих, а в багатьох із них вже народилися й свої діти — “онуки Чорнобиля”.

Безумовно, психологічні проблеми у кожній з означених груп відрізнятимуться змістом, спрямуванням і глибиною.

Допомога спеціалістів-психологів та діагностика психологічного стану потерпілих від катастрофи. Для надання кваліфікованої допомоги потерпілим потрібно насамперед здійснити ретельну діагностику стану цієї категорії людей. За допомогою спостереження, бесіди, анкетування й тестування з’ясовується психічний стан людини: рівень тривоги, рівень адаптації, самооцінка та інші психологічні параметри. Залежно від результатів обстеження здійснюється подальша консультативна та корекційна робота.

Як свідчить досвід психологів, які працювали з потерпілими від Чорнобильської катастрофи, психологічна допомога тут повинна полягати насамперед у сприянні особистісного зростання представників цієї категорії населення. Особистісне зростання, своєю чергою, полягає в тому, що в психології людини з’являються стійкі зміни. Перерахуємо їх:

- особистість стає більш відкритою для досвіду, менше застосовує психологічний захист, більш реалістична й об’єктивна, ефективніше вирішує свої проблеми;
- покращується психологічна пристосовуваність і зменшується вразливість;
- сприймання свого “Я”-ідеального наближується до “Я”-реального;

- зменшується тривожність, а також фізіологічне та психічне напруження;
- підвищується самооцінка;
- особистість більш адекватно й реально сприймає оточення, а оточення сприймає поведінку цієї особистості як соціально зрілу;
- поведінка стає більш адаптивною та креативною (творчою).

До цих змін призводить система цілеспрямованих психокорекційних заходів, серед них — різні види індивідуальної та групової психологічної корекції.

Індивідуальна психокорекційна робота з потерпілими від чорнобильської катастрофи може здійснюватись у вигляді клієнт-центрованої терапії, когнітивної психокорекції, раціонально-емоційної та реальнісної терапії, гештальттерапії і транзактного аналізу. У роботі з дітьми особливо ефективною буде малюнкова терапія, ігротерапія, казкотерапія, музикотерапія та інші види арттерапії. Важлива також робота, спрямована на корекцію життєвих і професійних планів зазначеного контингенту.

Групова психокорекційна робота з цим контингентом проводиться за допомогою груп особистісного зростання, психодрами, груп зустрічей. У дитячих колективах успішно застосовується психогімнастика.

Використання самопомоги. Оскільки психотравмуюча ситуація, що склалася після Чорнобильської катастрофи, призвела до зниження стресостійкості населення, що, своєю чергою, призводить до посилення, з одного боку, агресивності й конфліктності, з іншого — пасивності та астенізації. Через те співробітники Інституту психології АПН України розробили конкретні рекомендації щодо подолання стресу. Рекомендації щодо цього та пов'язаних зі стресом неприємних переживань досить прості й доступні як для дорослих, так і для підлітків. Подамо деякі з них.

Застосуйте фізичну активність. Коли ви засмучені, роздратовані, ваші нерви “на межі”, спробуйте зняти напруження за допомогою фізичної активності. Біг, ходіння, плавання, будь-яка фізична активність — праця в домі, в саду — це те, що може вам допомогти. Адже фізичне напруження може витіснити напруження психічне.

Поділіться своїми переживаннями. Спробуйте поговорити з кимось про те, що вас хвилює й засмучує. Можливо, це буде ваш друг або хтось із членів родини. Така розмова допоможе вам поглянути на свої проблеми з іншого боку. Якщо вас не полишає почуття, що проблема надто складна й серйозна, спробуйте звернутися до психолога, психотерапевта або іншого спеціаліста. Якщо ви своєчасно звернетесь по допомогу, то зможете уникнути серйозніших проблем у майбутньому.

Враховуйте свої можливості. Ваші можливості не безмежні. Якщо проблема перебуває за межами сфери вашого контролю і ситуацію неможливо змінити миттєво, не намагайтеся з цим боротися. Навчіться приймати її такою, якою вона є доти, поки ви не зможете в ній щось змінити.

Потурбуйтеся про себе. Намагайтеся достатньою мірою відпочивати й правильно харчуватися. Справа в тому, що недостатність сну та погане харчування викликають роздратування й почуття напруженості. А це знижує вашу здатність впоратися зі стресовою ситуацією. Якщо ж напруженість і занепокоєння постійно заважають вам заснути, необхідно звернутися до лікаря.

Плануйте час для відпочинку. Потрібно планувати не тільки працю, а й відпочинок. Кожна людина потребує перепочинку від повсякдення, аби розслабитися й отримати заряд позитивних емоцій.

Уникайте самотності. Перевірений шлях уникнути смутку, нудьги й самотності — іти туди, де щось відбувається. Адже довге перебування на самоті поглиблює пригнічений стан. Отже, замість того, щоб жаліти себе — ставайте учасником того, що відбувається навколо вас. Допоможіть тим, хто вас оточує і хто потребує вашої допомоги. Допомогаючи іншим, ви допоможете собі. Адже, як зазначав видатний психолог Альфред Адлер, якщо ви хочете позбутися депресії, протягом 14 днів робіть щось добре для інших людей.

Отже, переймайтеся проблемами людей, які поруч з вами, і побачите, що вони теж почнуть цікавитися вами і вашими проблемами. Турбота про інших — це найпростіший шлях здобути нових друзів і знайти нові сфери докладання своїх сил.

Перевірте ваші плани. Якщо ви намагаєтеся проконтролювати і зробити все одразу, вам це навряд чи вдасться і в резуль-

таті ви не зробите нічого. Набагато краще буде, якщо ви складете список необхідних справ, будете виконувати їх по черзі й викреслювати вже зроблене зі списку. Надавайте перевагу найважливішим справам і робіть їх перш за все.

Таким чином, населенню, що потерпіло внаслідок аварії на ЧАЕС, можна запропонувати широкий спектр заходів психологічної допомоги — від групової психокорекційної роботи до конкретних методів самопомоги.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Предмет радіоекологічної психології.
2. З яких симптомів складається “синдром чорнобильця”? Поясніть природу цього симптому?
3. У чому полягає допомога потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи?
4. Назвіть методи самопомоги у стресових ситуаціях.
5. Як змінювалися в часі уявлення про наслідки аварії на ЧАЕС?

ПІСЛЯМОВА

Екологічна психологія належить до найновіших галузей психологічної науки. Її народження стимулювало, з одного боку, тотальне погіршення екологічної ситуації на планеті: зникнення численних видів флори та фауни, руйнування озонового шару, забруднення водного басейну, виснаження ґрунтів, а з іншого — виокремлення людини як основної геофізичної сили, що впливає на формування обличчя планети.

Посібник є спробою доступно й послідовно викласти матеріал з навчальної дисципліни “Основи екологічної психології”. У ньому систематизовано матеріал лекцій та семінарських занять для студентів, які навчаються за спеціальністю “практична психологія” на факультеті психології Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Висловлюю подяку своїм колегам, піонерам у дослідженні проблем екологічної психології — С. Дерябо, О. Рудоміно-Дусятській, В. Скребцю, М. Черноушеку, С. Яковенку, В. Ясвіну, праці яких використовувалися у посібнику.

Особлива подяка — моїм співробітникам, науковцям лабораторії екологічної психології Інституту психології АПН України — Ю. Швалбу, С. Москвічову, К. Костюковій, О. Гарнець, О. Верніку, М. Заброцькому та завідувачу кафедри психології МАУП Н. Коломінському, які надихали автора, дарували свої ідеї, підтримували і допомагали. Ця книга відбулася насамперед завдяки їх підтримці і творчій співпраці з ними.

З огляду на те, що пропонований у навчальному посібнику матеріал новий і надто складний щодо науково-коректного та науково-визначеного викладу, автор буде вдячний усім, хто висловить свої побажання та зауваження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Базыма Б. А.* Цвет и психика: Моногр. — Х.: ХДАК, 2001. — 172 с.
2. *Бородай Ю. М.* Этнические контакты и окружающая среда // Природа. — 1981. — № 9.
3. *Бестужев-Лада И. В.* Буржуазная футурология в поисках “новой цивилизации” // США. — 1983. — № 8. — С. 40–51.
4. *Гете И. В.* Трактат о цвете // Избр. соч. по естествознанию. — М., 1957. — 261 с.
5. *Гримич М.* Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. — 1991. — № 8.
6. *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. — Л., 1990.
7. *Дерябо С. Д.* Экологическая психология: диагностика экологического сознания. — М.: Моск. психолого-социальный институт, 1999.
8. *Дерябо С. Д., Ясвин В. А.* Экологическая психология и педагогика. — Ростов н/Д: Феникс, 1996. — 477 с.
9. *Зимбардо Ф., Ляйпне М.* Социальное влияние. — СПб.: Питер, 2000. — 488 с. (Серия “Мастера психологии”).
10. *Кавтарадзе Д. Н.* Природа: от охраны — к заботе? // Знание — сила. — 1990. — № 3. — С. 8–13.
11. *Крисаченко В. С.* Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посіб. — К.: Заповіт, 1996. — 349 с.
12. *Кряж І. В.* Особливості репрезентації в свідомості відношень “людина — природа”. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Харків, 1995. — 18 с.

13. *Киричук О. В.* Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. — К.; Луцьк, 1994. — С. 7–20.
14. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. — Т. I. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.
15. *Мадяр С.- А.* Варианты бесконечности. — К., 2001.
16. *Майерс Д.* Социальная психология: Пер. с англ. — СПб.: Питер Ком, 1998.
17. *Павленко В. Н., Таглин С. А.* Введение в этническую психологию: Учеб. пособие. — Харьков: ХГУ, 1992.
18. *Павленко В. Н., Таглин С. А.* Факторы этнопсихогенеза: Учеб. пособие. — Харьков: ХГУ, 1993.
19. *Пустовіт Н. О., Плечова З. Н.* Екологічні задачі, ігри та вікторини: Навч. посіб. — К.: Наук. думка, 1995.
20. *Пригожин А. И.* Социодинамика катастроф // Социол. ис-след. — № 3. — 1989. — С. 35–45.
21. *Рибчин І.* Геопсихічні реакції і вдача українця. — Мюнхен, 1996.
22. *Рудоміно-Дусятська О. В.* Екологічна психологія: Навч. посіб. — К.: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. — 71 с.
23. *Салтовський О. І.* Основи соціальної екології. Курс лекцій. — К.: МАУП, 1997. — 168 с.
24. *Сикорский И. А.* Что такое нация и другие формы народной жизни. — Киев, 1915.
25. *Скребец В. А.* Экологическая психология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1998. — 142 с.
26. *Сухомлинський В. О.* Народження громадянина. — К.: Рад. шк., 1987.
27. *Сучасні технології надання соціально-психологічної допомоги населенню, що постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи: Метод. посіб.* — К.: Чорнобильінтерінформ, 2000.
28. *Черноушек М.* Психология жизненной среды. — М.: Мысль, 1989. — 174 с.
29. *Шкляр Л. Е.* Этнос. Культура. Личность. — К.: Наук. думка, 1992.

30. Яковенко С. І. Психологія людини за умов радіоекологічного лиха. — К.: Чорнобильінтерінформ, 1996. — 173 с.
31. Яницкий О. Н. Экологическое движение // Социол. исслед. — № 6. — 1989. — С. 26–37.
32. Ясвин В. А. Психология отношения к природе. — М.: Смысл, 2000. — 456 с.
33. *Asch, J. and Shore, B. M.* (1975). Conversation behavior as the outcome of environmental education. *Journal of Environmental Education*, 6, 25–33.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	4
1.1. Предмет, завдання та проблеми екопсихології	4
Предмет екологічної психології	4
Завдання екологічної психології	8
Методологічні проблеми екологічної психології	11
1.2. Історія виникнення та становлення екологічної психології	15
Екологія та екопсихологія	15
Історія розвитку екологічної психології в Україні. Специфіка вітчизняної екопсихології	18
1.3. Система методів екологічної психології та конкретні методики екопсихологічного дослідження	20
Основні методи дослідження в екопсихології: метод спостереження, експериментальний метод	20
Особливості застосування конкретних психологічних методик дослідження в екологічній психології	22
Розділ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	33
2.1. Поняття про середовище	33
Природне та штучне середовище. Взаємозв'язок і взаємодія природного та штучного середовища	34
Параметри функціонального включення індивіда в середовище	36
Поняття про мікросередовище, мезосередовище і макросередовище та їх роль у формуванні екологічного типу мислення	37

Соціальне середовище як екологічний фактор	41
Особисте середовище	42
2.2. Поняття про соціоекологічні системи	44
Розділ 3. ФАКТОРИ ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ ІЗ ЛЮДСЬКИМ ФАКТОРОМ	47
3.1. Середовище як джерело інформації	48
3.2. Вплив різноманітних факторів середовища на людину	55
Класифікація екологічних факторів, що впливають на психіку людини	55
Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину та шляхи їх оптимізації	58
Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців	66
3.3. Вплив людини на середовище	72
Поняття про прородокористування та природоохоронну діяльність	77
Розділ 4. ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	79
4.1. Екологічна свідомість, її сутність, властивості та форми прояву	79
Типи екологічної свідомості: антропоцентричний, природоцентричний та екоцентричний	82
Екологічні установки та екологічна поведінка	88
4.2. Вплив криз і катастроф на екологічну свідомість	97
Сутність поняття “екологічна криза”	97
Поняття “екологічна катастрофа”	101
Соціально-психологічні проблеми, які виникають під час екологічних катастроф	107
Розділ 5. ЕКОПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ	110
5.1. Методологічні проблеми екологічної освіти та виховання	110

5.2. Віковий підхід до формування екологічної свідомості	111
5.3. Застосування активних соціально-психологічних методів в екологічному вихованні та екологічній освіті	116
<i>Розділ 6. РАДІОЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ</i>	120
6.1. Соціально-психологічні проблеми та характеристика постчорнобильської ситуації	120
6.2. Психологічна допомога потерпілим від Чорнобильської катастрофи	125
<i>Післямова</i>	129
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	130

The Manual systematizes the current research data concerning ecological psychology. It also attempts to create a holistic course of the discipline "Ecological Psychology." It considers as well the main concepts of ecological psychology, the methods of research and the problems that a psychologist should resolve. The book analyzes various forms and means to teach and learn ecology.

The Manual is intended for students of institutions of high education, as well as for all those who are interested in problems of ecological psychology.

Навчальне видання
ЛЬОВОЧКІНА Антоніна Миколаївна
ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
Навчальний посібник

Educational Publication
LIOVOCHKINA, Antonina M.
FUNDAMENTALS OF ECOLOGICAL PSYCHOLOGY
Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *Л. М. Ліщинська*
Коректор *О. П. Макаренко*
Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*
Оформлення обкладинки *Д. В. Кругленко*

Підп. до друку 01.10.04. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 7,90. Обл.-вид. арк. 7,4. Тираж 5000 пр. Зам. № 27

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ
03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8

Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000